

WO'ZBEKSTAN RESPUBLIKASI' JOQARI' HA'M
WORTA ARNAWLI' BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI

BERDAQ ATI'NDAG'I' QARAQALPAQ MA'MLEKETLIK
UNIVERSITETI

QARAQALPAQ FILOLOGIYASI' FAKULTETI

QARAQALPAQ TIL BILIMI KAFEDRASI'

*Qaraqalpaq filologiyasi' qa'nigeliginin' bakalavr ta'lim
bag'dari'ni'n' pitkeriwshisi Buxarbaeva Jaziyranin'*

PITKERIW QA'NIGELIK JUMI'SI'

**Temasi': M.Qashg'ariydin' «DLT» miynetindegi
frazologizmler**

Ilimiy basshi': f.i.d., prof. Sh. Abdinazimov _____

No'kis - 2012

Jaqlawg'a ruxsat berildi:

Qaraqalpaq filologiyasi' fakulteti

dekani':

doc. Q.Turdi'baev

Kafedra basli'g'i':

prof. M.Qudaybergenov

Ilimiy basshi':

f.i.d., prof. Sh. Abdinazimov

Ma'mleketlik imtixan komissiyasi'ni'n' qarari':

Pitkeriwshi pitkeriw Buxarbaeva Jaziyrani'n'

qa'nigelik jumi'si'na "____" bahasi' qoyi'lsi'n

"_____ " 2012-jil.

MAK basli'g'i':

MAK ag'zalari':

MAZMUNI'

1. Kirisiw.....	3
a) Frazelogizmlerdi izertlew din` a`hmiyeti, jumi'sti'n` maqseti ha`m wazi'ypalari'.....	3-7
b) Mahmud Qashg`ariy din` «Devonu lug`at –it tu`rk» miynetini ha`m woni'n` izertleniwi.....	7-16
I BAP. Mahmud Qashg`ariy din` «Devonu lug`at –it tu`rk» miynetindegi frazeologizmler din` leksika-semantikalı'q tu`rleri	17-26
1.1. Frazelogiyalı'q wo`tlesiwler.....	26-28
1.2. Frazelogiyalı'q birlikler.....	29-33
1.3. Frazelogiyalı'q dizbekler.....	33-39
II BAP. Mahmud Qashg`ariy din` «Devonu lug`at –it tu`rk» miynetindegi frazeologizmler din` quri'li'si' boyi'nsha tu`rleri.....	40
2.1. Jeke so`z dizbegi tu`rindegi frazeologizmler.....	40-41
2.2. Jay ga`pler tu`rindegi frazeologizmler.....	41-43
2.3. Qospa ga`pler tu`rindegi frazeologizmler.....	43-46
Juwmaqlaw.....	47-50
Qi'sqasha frazeologiyalı'q so`zlik.....	51-54
Paydalani'lg`an a`debiyatlar dizimi.....	55-57

KIRISIW

a) Frazelogizmlerdi izertlewdin` a`hmiyeti, jumi'sti'n` maqseti ha`m wazi'ypalari'

Milliy g'a`rezsizlikke yeriskenimizden keyingi wo'tken da`wirde ku`ndelik turmi'sta, ma`mlekettin` ja`miyetlik-siyasiy, ekonomikali'q ha`m ruxi'y turmi'si'nda u`lken wo`zgerisler ju`z berdi. Bul wo`zgerisler ha`mme tarawlarda bolg`ani'nday xalqi'mi'zdi'n` baylani's qurali' bolg`an tilimizde de wo`z sa`wleleniwin tappaqta. Wo`z na`wbetinde, ja`miyettin` rawajlani'wi' da tildin` rawajlani'wi'na ha`r ta`repleme baylani'sli' boladi'. Wo`zbekstan Respublikasi' Prezidenti I.A.Karimov ana tilin jetik biliw, woni' teren` ha`m ha`r ta`repleme u`yreniw za`ru`rligin ko`rsetip , «...wo`z ana tilin bilmeytug`i'n adam wo`zinin` tariyxi'n, wo`zinin` kelip shi'g`i'w tariyxi'n bilmeytug`i'n keleshegi joq adam» yekenligine ayri'qsha di'qqatti' awdaradi'.<sup>1</sup> Sonli'qtanda ana tilimizdi ilimiy tu`rde u`yreniw bu`gingi ku`nde qaraqalpaq til biliminin` aldi'nda turg`an yen` a`hmiyetli ma`selelerdin` biri boli'p tabi'ladi'.

Frazelogizm – qurami' ha`m du`zilisi boyi'nsha turaqli', leksikali'q jaqtan ha`m ma`nisi boyi'nsha bo`linbeytug`i'n so`z birikpesi yamasa ga`p boli'p wo`z aldi'na so`z birligi wazi'ypasi'n atqaradi'.²

Ko`binese frazeologizm tek bir tilge qatnasli' boladi', frazeologiyali'q kal`kalar (semantikali'q wo`zlestiriw) basqa tilden wo`zlestirilgen boli'p, bunda so`zdin` yamasa so`z dizbeginin` wo`zgerissiz awdari'li'wi' na`zerde tuti'lg`an.

¹ И.Каримов. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. – Тошкент.: Ўзбекистон, 2011. Б.69.

² .<http://ru. Wikipedia.org/wiki>

Frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin barli'q tu'rleri bizin ku'ndelikli turmi'si'mi'zda til arqali' qatnas jasawda pikirimizdi toli'q jetkeriwde ayri'qsha a'hmiyetke iye boli'p yesaplanadi'. Frazeologiyali'q so'z dizbekleri ko'pshilik jag'daylarda tu'sinikti bildiriwshi dara so'zdin si'n'ari', yaki ekspressivlik obrazli'li'qqa iye yekinshi bir atamasi' si'pati'nda ko'rinedi.

Mi'sali': «A`shkaralaw» degen ug'i'mdi' an`lati'wshi' atama tilimizde «abi'rayi'n ayranday to`giw» degen frazeologiyali'q so'z dizbegi tu`rindegi si'n'ari'na iye.

Tilimizdegi dara so'zler so'zlik quramda qanday wori'n iyeleytug'i'n bolsa, frazeologizmler de, jeke leksikali'q birlikler si'yaqli' tayar hali'nda wo'mir su`redi. Leksikali'q birlikler si'pati'nda so'z yen` tiykarg'i' birlik bolatug'i'n bolsa, demek frazeologizmler de wo`zgeshe leksika-semantikali'q kategoriya si'pati'nda tildin` bayli'g'i' boli'p xi'zmet yetedi. Frazeologizmlerdin` dara so'zlerden wo`zgesheligi sonnan ibarat, wolar dara so'zler si'yaqli' tu'siniktin` tuwra atamasi' yemes, al ko`binese awi'spali' ma`nidegi obrazli' atamasi' boli'p yesaplanadi'.

Mi'sali': «Ala jipti kesisiw» - qatnaspawshi'li'q.

Ala jipti kesisemizbe. Ayt usi'ni' a`ken`e dedi. (Q.Sultanov).

Bul mi'saldag'i' «ala jipti kesisemizbe» degen dizbektin` worni'na «qatnaspaymi'zba» degen bir dara so'zdi qollang`anda da bolar yedi, biraq wol ekspressiv-emocional ma`ni bermes yedi, yag`ni'y so'z wo'tkirligi sezilmes yedi. Soni'n` ushi'n da frazeologiyali'q so'z dizbekleri tildin` qaymag'i' dep biykarg`a ayti'lmag`an.

Frazeologizmlerdi izertlew ilimiy ko`zqarastan wog`ada a'hmiyetli ma`sele boli'p yesaplanadi'. Bul ma`sele boyi'nsha usi' ku`nge shekem payda bolg`an ilimiy jetiskenliklerge kewil awdari'wi'mi'z tiyis. Sebebi bul tarawda lingvistika

iliminde, a`sirese soni'n` ishinde tyurkologiyada usi' ku`nge shekem do`retilgen ilimiy jetiskenlikler jumi'si'mi'zdi'n` bir bag`dari' yesaplanadi'.

**Temanin` aktualli'g'i'.** XI a`sirde jazi'lg`an Maxmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at-it tu`rk» miyneti tu`rkiy xali'qlari', soni'n` ishinde qaraqalpaq tilinin` tariyxi'n u`yreniwde de qunli' miynet yesaplanadi'.<sup>3</sup> M.Qashg`ariydin` so`zliginde 290 g`a shamalas turaqli' so`z dizbekleri ha`m naqi'l-maqallar jumsalg`an. Bul turaqli' so`z dizbeklerin qaraqalpaq tilinin` so`zlik qurami'nda saqlang`an si'n`arlari' menen sali'sti'rmali' bag`darda u`yreniw ha`zirgi tilimizde jumsalatug`i'n naqi'l-maqallardi'n` kelip shi'g`i'w deregin tu`siniwde ha`m wolardi'n` quri'li'si'nda, sonday-aq semantikasi'nda ju`z bergen wo`zgerislerdi an`lawg`a, ayi'ri'm so`zlerdin` etimologiyasi'n ani'qlawg`a ja`rdem beredi.

Frazeologizmlerdi izertlew ilimiy ko`zqarastan wog`ada a`hmiyetli ma`sele, sebebi wolar barli'q tillerde de yelege shekem belgili bir sistemag`a tu`sip, toli'q izertlenip boli'ng`an ma`sele yemes. Lingvistika iliminde a`sirese, soni'n` ishinde tyurkologiyada frazeologizmlerdi izertlew boyi'nsha usi' ku`nge shekemgi do`retilgen ilimiy jetiskenlikler izertlew jumi'si'mi'zdi'n` tiykarg`i' bag`dari' boli'p yesaplanadi'.

Til biliminin` tariyxi'nda ayri'qsha wori'n iyleytug`i'n ilimpaz Maxmud Qashg`ariy boli'p yesaplanadi'. Wol til biliminin` ju`da` ko`p tarawlari' boyi'nsha qa`lem terbetti. Tariyxi'y til biliminin` atasi', fonetist-fonolog, leksikolog, leksikograf, lingvogeograf ha`m de tu`rkiy til biliminin` tiykari'n sali'wshi'.

Belgili wo`zbek ilimpazi' Solih Mutalibov ayti'p wo`tkenindey «Mahmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at-it tu`rk» miyneti tek g`ana sol da`wir ushi'n u`lken waqi'ya boli'p qalmastan, bu`gingi til bilimi ushi'n da u`lken a`hmiyetli miynet boli'p tabi'ladi'».

³ Абдиназимов Ш. Махмуд Қашғарийдің «Девону луғат-ит түрк» мийнети хәм қарақалпақ тилиндеги айırım нақыл-мақаллар. Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң Хабаршисі. Нөкис. 2006. №4. 124-126-бетлер.

Mahmud Qashg`ariydin` bul miyneti barli`q tu`rkiy xali`qlar ushi`n wog`ada bahali` miynet bolg`ani` ushi`n, tu`rkiy tilles xali`qlari`ni`n` barli`g`i` da, usi` miynetten wo`z ana tillerine sa`ykes belgilerdi taba aladi`. Soni`n` ushi`n da bul miynet tu`rkiy xali`qlardi`n` wo`tkendegi tariyxi`nan, u`rp-a`detinen, til faktlerinen derek beretug`i`n bahali` shi`g`arma.

Sonli`qtan da biz, bul jumi`si`mi`zda Mahmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at-it tu`rk» miynetindegi frazeologizmler, wolardi`n` leksika-semantikali`q tu`rleri, sonday-aq frazeologizmlerdin` quri`li`si` boyi`nsha tu`rlerin ani`qlawdi` maqul ko`rdik.

Usi`g`an tiykarlana woti`ri`p bul pitkeriw qa`nigelik jumi`si`mi`zda XI a`sirde jasap wo`tken, ataqli tilshi ali`m Maxmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at - it tu`rk» - «Tu`rk so`zligi toplami`» atli` miynetindegi frazeologizmlerge lingvistikali`q ko`zqarastan tallaw jasawg`a umti`ldi`q.

Buni`n` ushi`n, birinshiden, frazeologizmler ma`selesine arnalg`an rus tilindegi ha`m tu`rkiy tillerindegi birqansha ilimiy miynetler, internet materiallari` ha`m Maxmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at-it tu`rk» - «Tu`rk so`zligi toplami`» atli` miynetinin` wo`zbek ali`mi` Solih Mutalibov ta`repinen wo`zbek tiline awdari`lg`an awdarmasi` /I,II,III tomlar/ boyi`nsha kartotekalar du`zildi.

Pitkeriw qa`nigelik jumi`si` tiykari`nan kirisiw, yeki bap, juwmaqlaw ha`m qi`sqasha frazeologiyali`q so`zlikten ibarat boli`p woni`n` aqi`ri`nda paydalani`lg`an a`debiyatlardi`n` dizimi berildi.

Jumi`sti`n` maqseti ha`m wazi`ypalari`. Pitkeriw qa`nigelik jumi`si`ni`n` tiykarg`i` maqseti - Mahmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at-it tu`rk» - «Tu`rk so`zligi toplami`» atli` miynetindegi frazeologizmler, wolardi`n` leksika-semantikali`q tu`rlerin ha`m frazeologizmlerdin` quri`li`si` boyi`nsha tu`rlerin ani`qlaw ha`m wolardi` qaraqalpaq tiline sali`sti`rmali` tu`rde u`yreniw boli`p tabi`ladi`.

Bul jumi`si`mi`zdi`n` aldi`na qoyi`lg`an maqsetine yerisiw ushi`n to`mendegi waziypalar belgilendi:

Maxmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at–it tu`rk» miynetinin` izertleniw jag`daylari`n ani`qlaw;

Maxmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at–it tu`rk» miynetinde keltirilgen frazeologizmlerdi leksika-semantikali`q toparlarg`a aji`rati`p, wolardi`n` qaraqalpaq tiline sa`ykesligin u`yreniw;

Maxmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at–it tu`rk» miynetindegi frazeologizmlerdin` quri`li`si` boyi`nsha tu`rlerin ani`qlaw ha`m wolardi` qaraqalpaq tiline sali`sti`rmali` tu`rde u`yreniw boli`p tabi`ladi`.

b) Mahmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at –it tu`rk» miyneti ha`m woni`n` izertleniwi

Maxmud ibn al-Xuseyn ibn Muxammad al-Kashg`ari (1029—1101) – tu`rk ali`mi`, belgili «Devonu lug`at – it tu`rk» («Tu`rk so`zligi toplami`) atli` miynetin` avtori`.⁴

Tuwi`lg`an jeri ha`zirgi **Qi`rg`i`zstan** jerindegi I`ssi`q ko`l jag`asi`ndag`i` (bazi` bir dereklerde Shu boyi`ndag`i`) **Barsxan** qalasi`. Wol Qaraxan a`wladi`ni`n` basshi`li`q yetken da`wirinde, qurg`i`n shan`araqta du`n`yag`a kelgen ha`m joqari` tayi`pani`n` wa`kili bolg`anli`g`i` sebepli jaqsi` ta`lim ali`wg`a yerisken. Wol Qashg`ardi`n` Sadjiya medresesinde Imam Zaxid Xussayn atli` ustazdan ta`lim alg`an.

1056-ji`li` Maxmuddi`n` babasi` Muxammad Bograxan Kashg`ardi`n` hu`kimet basshi`li`g`i`na keledi ha`m aradan 15 ay wo`tkende basshi`li`qti` balasi`na, yag`ni`y Maxmud Qashg`ariydin` a`kesi Xussayng`a bermekshi boladi`. Biraq sarayda kelip shi`qqan awdari`spaq payi`ti`nda Xussayn ha`m Muxammad Bograxanlar za`ha`rlenip wo`ltiriledi. Usi` sebeplerge baylani`sli` Maxmud 1057-ji`li` Kashg`ardan qashi`wg`a ma`jbu`r boladi`. Woni`n` Qashqarda alg`an

⁴ <http://kk.wikipedia.org/>

bilimine, Buxara, Nishapur, Bag`dad qalalari`nda boli`p u`yrenenlari qosi`ladi` xa`m tu`rkiy tili menen bir qatarda arab, parsi` tillerin jetik men`geredi. Wo`z zamani`ni`n` asa bilimdan filologi`, tariyxshi`si`, etnografi`, geografi` retinde tani`ladi`. 1080-ji`li` wol wo`zinin` watani` Qashg`arg`a qayti`p keledi.

1101-ji`li` 72 jasi`nda Maxmud Qashg`ariy qayti`s bolg`an ha`m wo`zinin` Wopal degen awi`li`nda jerlengen. Woni`n` «Ulli` ustazdi`n` mazari`» dep atalg`an qoyi`mshi`li`g`i` 1984-ji`li` restavraciya yetilip qaytadan tiklendi.

Maxmud Qashg`ariy tu`rktin` tun`g`i`sh til mamani`, tu`rkiy tildin` sabaqli`g`i`n` islegen, grammatikasi`n` du`zip, uli`wma tu`rk a`leminin` til wo`nerinin` wo`risin ken`eytip, du`n`yag`a tani`tqan ali`m. Tyurkologiya tariyxin`da wol tun`g`i`sh tariyx`y sali`sti`rmali` usi`ldi` qollani`p, tu`rkiy tillerdin` tariyx`y dialektologiyasi`ni`n` tiykari`n` saladı. Woni`n` usi` tillerdi sali`sti`rmali` tu`rde izertlew usi`li` pu`tkil Shi`g`i`s tilshilerine worta q izertlew usi`li` retinde wo`zinshe bir mektep boli`p qa`liplesti.

Tu`rkiy jurti`ni`n` bay tariyxı, geografiyali`q jag`dayı, a`debiyati` menen wo`neri, etnografiyali`q wo`zgeshelikleri «Devonu-lug`at –it tu`rk» miynetinde nag`i`z tariyxı`y da`liyller menen keltirilgen. Wol ko`plegen uri`wlardi`n`, tayi`palardi`n` til wo`zgesheliklerin tallap, tu`rkiy tilinin` ma`nisin sali`sti`ri`p tu`sindiredi, turmi`s salti`n, u`rp-a`detin bayanlaydi`, sol da`wirdegi bir qatar jazi`wshi`lardi`n`, ulamalardi`n`, tariyxı`y adamlardi`n` atlari` menen wo`mirbayanli`q dereklerin, tu`rkiy xali`qlari`ni`n` a`psana ha`m ra`wiyatlari`n, naqi`l-maqallari`n beredi. Soni`n` menen bir qatarda wol wo`tken da`wirdegi tu`rkiy a`lemnin` qartasi`n islep, wonda Bari`sxan, Balasu`gin, Taraz, Yekio`giz, Qashg`ardan baslap, tu`rk du`n`yasi`ni`n` buri`ng`i` qalalari`n, halqi`ni`n` ma`ka`nlari`n toli`g`i` menen ko`rsetedi. Bul jerde woni` tu`rkiy a`leminin` tun`g`i`sh enciklopediyali`q bayanlawshi`si` dese de boladı.

Maxmud Qashg`ariy Worayli`q Aziyada da`slepki worta a`sir ma`deniyati`ni`n` ulli` g`ayratkerlerinen boli`p, til bilimi tarawi`nda, soni`n`

ishinde tu`rkiy tillerin u`yreniw tarawı`nda belgili boldı` ha`m tariyxta wo`shpes iz qaldi`rdı`.³

Wol jasap wo`tken XI a`sirde Maverannaxrda Samaniyler worni`n Qaraxaniyler a`wladi` iyelegen, tu`rkiy a`debiy tildin` ken`nen taray basladi`. Ha`tteki, Abbosiyler xalifali`g`i` woraylari`nda da, a`zelden arab ha`m basqa samaniy xali`qlar jasap kelgen u`lkelerde tu`rkiy yelatları`n` ko`beyip tu`rk⁵tiline itibar ku`sheygen da`wiri yedi. Maxmud Qashg`ariy wo`zinin` uzaq ji`llar dawami`nda do`retken «Devonu lug`at –it tu`rk» kitabı`n 1074-ji`lda pitkerip, abbosiy xalifasi`ni`n` a`wladi`nan bolg`an joqari` ma`rtebeli Abulqasi`m Abdulloh binni Muxammad al-Muqtadg`a bag`i`shlag`an. Miynetin` tiykarg`i` ha`m ilim tiline aylangan arab tilinde jazi`lg`an boli`p, tu`rkiy tildin` teksti sol da`wirdegi Shi`g`i`s musi`lmanlari` aymag`i`nda ken`nen tarqalg`an din bayli`g`i`n, mazmunli`g`i` ha`m ra`n`-ba`ren`ligin tu`sindiriw ushi`n jazi`lg`an dep shamalaw mu`mkin.

Mahmud Qashg`ariy Balasu`ginde tuwi`li`p, usı` jerde jigitlek da`wirin keshirgen bolsa da uzaq ji`llar «Joqari` Qi`taydan baslap pu`tkil Maverannaxr, Xorezm, Ferg`ana, Buxara, ha`zirgi Arqa Afganistang`a deyin sozi`lg`an» tu`rkiy u`lkelerdi, tu`rkmenler, wog`i`zlar, chigiller, yag`molar, qi`rg`i`zlardı`n` qalaları`n, awi`l ha`m jaylawları`n gezip shı`qti`, tu`rli dialektlerdin` qa`siyetlerin u`yrendi, wolardı` a`debiy til menen sali`sti`rdi` ha`m wo`zinin` jumi`si` ushi`n ju`da` bay material topladı`. So`zlik du`ziwde arab tilshileri jaratqan da`stu`rlerden wo`nimli paydalang`an halda, jumi`sqa do`retiwshilik penen qarap, tu`rkiy til ni`zamli`qları`n birinshi na`wbette inabatqa ali`p kitabı`na ta`rtiplestirdi.

Qashg`ariydin` miyneti, wo`zinin` ayti`wi`nsha, «aldı`n hesh kim du`zbegen ha`m hesh kimgе ma`lim bolmag`an ayri`qsha bir ta`rtipte» du`zilgen. Wonda ko`p dialektologiyag`a tiyisli ta`rtiplewshi qag`i`ydalar, grammatikali`q, morfologiyali`q, leksikali`q, semantikali`q belgiler ko`rsetilgen. Miynet

⁵ [http://ziyonet.uz/uzc//peoplre/mahmud kashgari](http://ziyonet.uz/uzc//peoplre/mahmud%20kashgari)

paydalani'wshi'larg'a an'satli'q tuwdi'ri'w ushi'n a'piwayi' ha'm tu'sinikli jazi'lg'an. Wonda a'yyemgi tu'rk a'lipbesi, fonetikali'q ni'zamli'qlar, orfoepikali'q ha'm orfografiyali'q qag'i'ydalar puxta tu'sindirilip berilgen. So'zlikte tu'rkiy so'zlerdin` du'ziliw da'stu'rleri, mi'sali' so'z ta'rtibi, feyildin` tu'rleri, so'zdin` etimologiyasi'na baylani'sli' pikirler bayan yetilgen. Avtordi'n` ko'rsetiwinshe, kitap 8 bo'limnen, kirisiw ha'm juwmaqlawdan ibarat.

Ha'r bir bo'limde atamali'q ha'm ismlik so'zler, feyiller qolayli' boli'w ushi'n wo'z aldi'na aji'rati'p berilgen. «Devon»da 7500 arti'q tu'rkiy so'zlerdin` ma'nisleri tu'sindirilgen. «Devonu lug`at it-tu'rk» ha'm a'debiy til, ha'm tiykarg'i' tu'rkiy dialektlerdi wo'z ishine alg'an, wondag'i' a'debiy til ha'm dialektler ma'nisleri boyi'nsha wortasha a'debiy tildegi 10-12 so'zge, dialektdegi bir so'zge tuwri' keledi, yag'ni'y uli'wma tu'rkiy a'debiy tilge ayri'qsha a'hmiyet berilgen. Bul jag`day sol da`wirdegi islam a'leminde tu'rkiy a'debiy tildin` qansha ken` tarqalg`ani' ha'm u'lken da'rejege iye bolg`anli'g'i'n tasti'yqlawshi' da'lil boli'p yesaplanadi'.

So'zlikte ju'zlegen adamlardi'n` atlari', qala ha'm awi'l, u'lkelerdin` atamaları', da'r`ya, taw, jaylaw, woypatli'q, ko'l, say kibi geografiyali'q atamalar, tu'rli uri'w, aymaq, yelat, planeta, juldi'zlar, ma'wsimler tilge ali'nadi'. Wonda ta'riplengen grammatikali'q ko'rsetkishler, morfemalardi'n` yesabi' mi'n`g'a jaqi'n.

Tu'rkiy xali'qlari' tariyxi'na baylani'sli' a'psana ha'm ra`wiyatlar, 290 g'a shamalas naqi'l-maqallar, hikmetli so'zler, 700 qatardan arti'q qosi'q qatarlari'nan u'zindiler usi' miynetten wori'n alg'an. Kosi'q u'zindilerinin` ko'plegen bo'limi tu'rkiy xali'qlardi'n` awi'z-eki do'retpelerine say to'rtliklerden ibarat. Biraq, «Devon»da keltirilgen qosi'q qatarlardi'n` 150ge shamalasi' islam da'wiri poeziyasi'na ta'n bolg`an «bayt» tilindegi u'zindileri boli'p, wolardi' Qashg`ariydin` wo'zi de ko'binese «bayt» dep ataydi'. Kitapta 7 epikali'q da'stan,

muhabbat qosi'qlari', kosmosti'n` jarati'li'wi'na baylani'sli' qatarlar, qosi'qlar, ta'biyat ko`rinislerinin` ta`riypi, gimnler, filosofiyali'q ko`zqaraslar ushi'raydi'.

«Devonu lug`at – it tu`rk» («Tu`rk so`zligi toplami'») atli' miynettin` avtori' lingvist ja`ne geograf *Maxmud ibn al-Xuseyn ibn Muxammad al-Kashg`aridi'n`* worni' ayri'qsha yekenligi talas tuwdi'rmaydi'.⁶ Maxmud I'ssi'k ko`ldin` jag`asi'ndag'i' Bari'sxan qalasi'nda tuwi'lg`ani' menen, wo`mirinin` ko`p bo`legin Qashg`arda wo`tkizedi. Wo`zinin` ayti'wi' boyi'nsha kitap jazı'w ushi'n wol tu`rkler woti'rg`an jerdin` barli'g'i'n aynali'p shi'g`adi'. Wol Qarli'qlardi'n`, qan`g`arlardi'n`, wog'i'zlardi'n`, qi'pshaqlardi'n`, qi'rg'i'zlardi'n` so`zlerin tikkeley a'n`gimeden jazadi', wolardi'n` qosi'qlari'n, naqi'l-maqallari'n, an'i'zlari' menen u`rp-a`detlerin jazg`an.

«Devonu lug`at – it tu`rk» - tu`rk xali'qlari'ni'n` ma`deniyati', sharwashi'li'g'i', etnonimlari, toponimlari, xali'qli'q kalendari', geografiyali'q terminologiyasi' ha`m de ko`plegen basqa da mag`li'wmatlar ali'wg`a bolatug`i'n wo`zinshe bir enciklopediya yesabi'. Usi'layi'nsha biz, worta a`sirlik Worayli'q Aziya sol zamandag'i' ilim woraylari'ni'n` biri bolg`anli'g'i'n bilemiz. Balasu`gin menen Wotrar, Damask penen Bag`dattay bolmasa da, ilimiy bilim ushi'n wolardi'n` ma`nisi ju`da` ku`shli boldi'. Wo`kinishlisi sonda, sol da`wirdegi ilimpazlardi'n` do`retpeleri saqlang`an Wotrar kitapxanasi' bizge deyın toli'q jetip kelmegen, biraq jetkenlerinin` wo`zi tu`rkiy tilles yellerdin` iliminin` rawajlang`anli'g'i'nan derek beredi.

Sol zamanda seljuklerge tiyisli bolg`an Bag`datta ju`rgende, tu`rk xalqi'ni'n` wo`mirin, woni'n` mentalitetin, salt-da`stu`rin, jaylasi'w geografiyasi'n, yen` aldi' menen tilin jan-jaqlama ta`riypleytug`i'n kitap jazı'w tuwrali' woylari' pisip jetiledi. Maxmud Qashg`ariydin` ataqli' «Devonu lug`at it - tu`rk» kitabi' shi'n ma`nisinde tu`rk enciklopediyasi'n beredi. Wonda tariyxı'y-ma`deniy, etnografiyali'q ja`ne lingvistikali'q materiallar ji'ynaqlani'p, juwmaqlasti'ri'lg`an.

⁶ <http://myxatai> 2006/narod.ru/kashkari.html

Qashg`ariydin` «Devon»i` XI-a`sirdegi tu`rk xali`qlari`ni`n` du`n`ya tani`w wo`zgeshelikleri ko`rsetilgen, minez-quli`qlari` menen etnikali`q ayi`rmashi`li`qlari` jazi`lg`an, wo`tken babalardi`n` miynetlerin saqlag`an-tu`rk ma`dniyati`ni`n` yesteligi boli`p tabi`ladi`. Kitapta yertede du`n`yadag`i` zoroastriylik-shamanli`q ko`zqaraslar menen birge jan`a ideologiya – islam menen woni`n` tarmag`i` sufizm elementleri de gezlesedi. Yusip Balasagunni`n` jas zamanlasi` retinde, woni`n` tildin` ma`nisi menen roli jo`nindegı ko`zqarasi`ni`n` tiykari`nda, Qashg`ariy tillerdi izertlewde sali`sti`ri`w usi`li`n ha`m tariyxi`y jaqtan keliw usi`li`n yengizdi, so`ytip ha`zirgi tu`rkologiya iliminin` tiykari`n saldi`. Qashg`ariydi`n` jetekshisi Farabtan shi`qqan I`sxak ibn Ibraxim al-Farabi (Jauxari) boldi`. Woni`n` “Divan al-adab fi bayan lugat al`-arab” (“A`debiy shi`g`armalardi`n` arab tilindegi ji`ynag`i`”) – “Sobranie literaturnix proizvedeniy v izlojenii na yazike arabov”) degen miynetin Beruniy de paydalang`an. Beruniy menen Qashg`ariydegi da`rilerdin` tu`rikshe atali`wi` birdey. Maxmudtti`n` arapli`q-filologiyali`q bilimi menen qatar worta a`sirdegi musi`lmanli`q ilimlerden ba`rinen de bilimi boldi`. Maxmud Qashg`ariydin` kitabi`na woni`n` wo`zinen arti`q baha beriw qi`yi`n. **“Bul kitapti` – dep jazadi` Maxmud – men alfavitlik ta`rtip penen jazdi`m, woni` naqi`llar menen, sadjalar menen, maqallar menen, qosi`qlar menen, radjazlar menen (a`skeriy qosi`qlar menen) ja`ne prozali`q u`zindiler menen bezedim. Men qi`yi`nlari`n jen`illettım, tu`siniksizlerin tu`sindirdim, ji`llar boyi` jumi`s isledim: (Kitap woqi`wshi`lari`n) wolardi`n` (tu`riklerdin`) u`rp-a`detleri menen ja`ne bilimi menen tani`sti`ri`w ushi`n, wog`an wolardi`n` woqi`ytug`i`n qosi`qlari`n, baxi`tli` ja`ne baxi`tsi`z ku`nleri dani`shpanli`q a`n`gimeler ayti`w ushi`n qollanatug`i`n naqi`llari`n sheshen, ayti`wshi`g`a, al wol kelesi ayti`wshi`g`a jetkeriw ushi`n jazdi`m. Soni`n` menen (so`zler menen) qatar atalg`an pa`nlerdi ja`ne belgili (jiyi qollani`latug`i`n) so`zlerdi kitapta jiynaqladi`m, sonli`qtan kitap joqari` da`rejege ko`terildi ja`ne ayqi`n basi`li`mli`qqa jetti”**. Bul kitabi`nda tu`rkiy tillik folklordi`n` tiykarig`i` janrlari`n – da`stu`riy ja`ne lirikali`q qosi`qlardi`, bati`rlar ji`ri`nan u`zindilerdi, tariyxiy miynetler ha`m an`i`zlardi` (Iskender Zulharnayi`nni`n` /Aleksandr

Makedonskiy/ tu`rk jerlerine shabi'wi'li'), 400-den aslam naqi'l-maqallar ha`m awi'zsha a`n`gimelerdi keltiredi.

Sunday-aq Maxmud Qashg`ariydin` til ilimine (lingvistikag`a) baylani'sli' do`retken miynetleri ishinde «Javohir un naxv fi lug`atit turk» - «Tu`rkiy tillerinin` sintaksislik qag`i'ydalari'», tu`rkiy xali'qlar ushi'n wortaqa ha`m bahali' yesaplang`an «Devonu lug`at it-turk» - «Tu`rk so`zligi toplami'» atli' miynetleri belgili. Biraq «Javohir un naxv fi lug`atit turk» - «Tu`rkiy tillerinin` sintaksislik qag`i'ydalari'» dep atalg`an miyneti bizga kelip jetpegen. Al «Devonu lug`at it-turk» - «Tu`rk so`zligi toplami'» atli' miyneti negizinen tu`rkiy so`zlerinin` arab tili boyi'nsha tu`sindirme so`zligi boli'p, wonda sol da`wirdegi xali'qti'n` so`ylew tili, qosi'q, naqi'l-maqallari', qara so`z u`lgileri berilgen. Bul miynetti hijriy sa`nenin` 466-ji'li' baslap, hijriy sa`nenin` 469-ji'li' jazi'p pitkeren. Bul shi'g`armani'n` Maxmud Qashg`ariy qol jazbasi'ni'n` tek g`ana bir danasi' saqlani'p qalg`an ha`m bizga kelip jetken. Bul qol jazba ani'q Maxmud Qashg`ariydin` wo`zinin` qoli' menen jazi'lg`an yemes. Wol Maxmud Qashg`ariydin` wo`zi jazg`an tu`p nusqadan aradan yeki ju`z ji'l wo`tkennen keyin Siriylali' ali'm Muxammed ibn Abu Ba`kir ibn Abulfatih Damashqiy degen adam ta`repinen ko`shirip jazi'lg`an ha`m sol qoljazba ko`shirmesi bizga kelip jetken.<sup>7</sup> Bul qol jazba XX a`sirdin` basi'nda Stambuldan tabi'lg`an. 1915-ji'llari' u`sh tomli'q kitap boli'p, sol jerde basi'li'p shi'g`adi'. Shi'g`i'sti' izertlewshi Brokkel`man ta`repinen 1928-ji'li' nemec tiline, 1939-ji'li' Besim Atalay ta`repinen Wosmanli' tu`rk tiline, son`i`nan 1960-1963-ji'llari' Solih Mutallibov ta`repinen wo`zbek tiline awdari'lg`an.

Biz usi' pitkeriw qa`nigelik jumi'si'mi'zda Solih Mutallibov ta`repinen wo`zbek tiline awdari'lg`an awdarmasi'nan paydalandi'q.

Tu`rkiy til biliminde M.Qashg`ariydi'n` «Devonu lug`at-it turk» - «Tu`rk so`zligi toplami'» atli' miynetin izertlewge aralg`an A.N.Kononov<sup>8</sup>, S.Mutalibov<sup>9</sup>, S.Axalli<sup>10</sup>, V.Maxpirov<sup>11</sup>, A.Kairbaeva<sup>12</sup>, A.Ragimov<sup>13</sup> ha`m tag`i

⁷ Мәмбетов К. Ерте дәуірдегі қарақалпақ әдебияты. Нөкис, 1992, 86-87-бетлер

⁸ Кононов А.Н. М.Кашгарский и его «Девану луғат-ит турк». –Сов.тюркология, 1972, №1

⁹ Муталлибов С. М. Кашгарский «Девану луғат-ит турк». –АДД, - Ташкент, 1967.

basqa avtorlardi'n` miynetleri do`retildi. Al qaraqalpaq til biliminde akademik H.Hamidov¹⁴, D.Nasirov¹⁵, Sh.Abdinazimov¹⁶ h.t.b miynetlerinde tu`rkiy xali'qlari'na wortaq bul jazba yesteliktin` tili ha`m woni'n` qaraqalpaq tiline qatnasi' tuwrali' mag`li'wmatlar berilgen.

Maxmud Qashg`ariydin` bul miyneti tu`rkiy xali'qlari' ushi'n wortaq ha`m yen` bahali' miynet si'pati'nda tani's boli'p, wonda tu`rkiy tilleri boyi'nsha bay materiallar toplan`an. Bul haqqi'nda Maxmud Qashg`ariydin` wo`zi de ati' atalg`an miynetinde bi'layi'nsha jazadi:

«Men wo`zine ten`lesi joq kitap jazdi'm. Menin` miynetim u`lgi bolsi'n dep, so`zlerdin` tiykari'n wolardi'n` kelip shi'g`i'w sebepleri menen qosa bayanladi'm ha`m wolardi'n` qag`iydalari'n ani'qladi'm. So`zlerdin` ha`r bir topari'n bayanlag`ani'mi'zda so`zlerdin` quri'li'wi'ni'n` da`lilin berdim, wo`ytkeni dani'shpanli'q, a`piwayi' shi'nli'qlardan kelip shi'g`adi'»¹⁷

Maxmud Qashg`ariy tu`rk tilinin` a`hmiyeti, arab tilinen hesh qanday da kem yemes yekenligin da`lillemekshi boladi'. «Devonu lug`at-it-tu`rk»tin` qol jazbasi'n da`slep 1914-15-ji'llari' tu`rk ali'mi' Ali Amiri bazardan sati'p aladi'.¹⁸ Wol Kilasli Rifatqa qoljazbani' ta`rtipke keltiriwdi tapsi'radi'. Rifat miynetin` ko`shirmesin islep 1915 ji'li' birinshisi menen yekinshisin, al 1917 ji'li' u`shinshi kitapti' Stambulda basi'p shi'g`aradi'. Usi' waqi'ttan baslap miynet ha`r-ta`repleme izertlene baslaydi'. Miynetin` tekstin basi'p shi'g`ari'w ha`m tilin izertlew menen ko`plegen ali'mlar shug`i'llandi'. Mi'sali' Brokkel`man, so`z dizbeklerin alfavitlik ta`rtipke keltirip nemis tilindegi awdarmasi'n basi'p

¹⁰ Ахаллы С. Словарь Махмуда Кашгарского и туркменский язык. – АҚД, -Ашхабад, 1968.

¹¹ Махпиров В. Собственные имена в памятнике XI в. «Девану луғат-ит турк» М.Кашгарского. –АҚД, -Алма-ата, 1980

¹² Каирбаева Р. К.Брокельман о словообразующих формантах в языках тюркских племен XI века (по материалам «ДЛТ» М.Кашгарий). –АҚД, -Алма-ата, 1981

¹³ Рагимов А. «Девану луғат-ит турк» М.Кашгарий и лексика азербайджанского языка. –АҚД, -Баку, 1985.

¹⁴ Хамидов Х. М.Қашгарий ҳәм қарақалпақ тилинің фонетикалық системасы. // Вестник КК. ФАН УзССР, 1973, №1

¹⁵ Насыров Д. Основные особенности диалектов каракалпакского языка и их отношения и «Девану-луғат-ит турк» М.Кашгари. //Вестник КК ФАН УзССР, 1973, №3.

¹⁶ Абдиназимов Ш. Махмуд Қашғарийдің «Девону луғат-ит түрк» мийнети ҳәм қарақалпақ тилиндеги айрым нақл-мақаллар. Ўзбекстан Республикасі Илимлер Академиясі Қарақалпақстан бөлиминиң Хабаршисі. Нөкис. 2006. №4.

¹⁷ Махмуд Кашғарий «Девану луғат-ит-турк» Тошкент, т.І. 1960

¹⁸ <http://www.goole.ru/url...>

shi'g`adi'. Tu`rk ali'mi' Basi'm Alalay 1914 ji'li' qoljazzbani' tu`rk tiline awdari'p, u`sh tomli'qti' Ankarada 1934-1943 ji'llari' basi'p shi'g`ardi'. 1960-1967 ji'llari' Solih Mutalibov jumi'sti' wo`zbek tiline awdardi'. Keyin jumi's Qi'tayda uyg`i'r tilinde basi'li'p shi'qti'. Azerbaijan ali'mi' A. Demirchizadenin` ayti'wi'nsha miynet azerbaijan tilinde de basi'lg`an. Baskakov N. A, Qashgariydi "tu`rk tillerin sali'sti'ri'wdi'n` pioneri" dep, Samoylovich A. N - "XI a`sirdin` Radlovi'" dep atadi'. Miynettin` mazmuni' ko`plegen biybaha ekonomikali'q, materialli'q, tu`rklerdin` pu'tkil du'n`yali'q jag`dayi' haqqi'ndag`i' mag`li'wmatlardan turadi'. Bunda a`debiyat tarawi', geografiyali'q ja`ne astronomiyali'q mag`li'wmatlar, til wo`zgesheliklari menen ilimiy izertlew jumi'slari' bar. Akademik I. A. Kononov materiallar menen qamti'li'wi'na baylani'sli' «Devonu-lug`at-it tu`rk»ti 5 tarawg`a bo`ledi: 1. So`zlik qor, ani'qlang`an ruwdi'n` leksikasi'. 2. Tu`rklerdin` jasaytug`i'n jerleri haqqi'nda mag`li'wmatlar. 3. Tu`rk tillerin toplasti'ri'w. 4. Tarixiy fonetika menen grammatika tuwrali mag`li'wmatlar. 5. Tu`rklerdin` tarixi', geografiyasi', etnografiyasi', poeziyasi', folklori' tuwrali' mag`li'wmatlar.

Maxmud Qashg`ariy mi'naday maqset qoydi': tek tu`rk tiline tiyisli so`zlerdi g`ana qarasti'ri'w. Sonli'qtan so`zlikte; kiyimdi, u`y buyi'mlari'n, awi'l sharwashi'li'g`i' wo`nimlerin, quraldi', muzi'kali'q a`sbaqlardi', ruwli'q ja`ne taypali'q atamalardi', awqat atlari'n, an`lardi', wo`simliklerdi, ku`n, ay, ji'l atamaları'n, qalalardi', awri'w atlari'n, da`rilerdi bildiretug`i'n so`zlerdi ushi'ratami'z. Bunda 29 taypa ushi'rasadi'.

M. Qashg`ariydin` kartasi' boyi'nsha wolar Rumnan Shi'g`i'sqa qaray: begemen, ki'fgan, oguz, iemen, bashqurt, basmi'l, kay, yabaku, katar, qi'rgi'zi'; ari' qaray chigel`, tuxsi, yagma, ugrak, charuk, chomi'l, uygur, qi'tay, tagut, tabgash. Qashg`ar - QXR-dag`i' Shi'njan-Uyg`i'r avtonomiyali' obli'si'ni'n` qalasi', Ulli' Jipek joli'ndag`i' iri sawda worayi' boldi'. Ulli' ali'm kitapta 6800 tu`rk so`zin jiynap (110 jer-suw atamasi', 40 tu`rli xali'q penen taypalar), arab tilinde tu`sindirime beredi. Kitapta 242 qosi'q, 262 frazeologizm ha`m naqi'l-maqallar keltirilgen.

To`mende Qashg`ariydi'n` kitaplari'nan keltirilgen u`zindiler woni'n` ko`zqaraslari'n tu`siniwge mu`mkinshilik beredi.

"Waqi't mezgilleri asi'qti'radi', adamni'n` ku'shi'n sarqi'ltadi', yerlerdin` a`lemin tari'ltadi'... Woni'n` (waqi'tti'n`) ta`rtibi solay, wol basqalardi'n` (yeldin`) ba`rine birdey (ta`sir yetedi). Yeger a`lem, ni'shang`a ali'p woq-jayi'n tartsa, tawdi'n` shi'n`i'n da jari'p jiberedi".

"Menin uli'm, men sag`an miyrim-sha`pa`a`tliktin` qag`i`ydalari'n qaldi'raman. Miyrimli yer-azamatlar menen birge ju`r".

"A`lemnin` tu`ni menen ku`ni sayaxatshi'lar siyaqli'. Wolardi'n` joli' kim menen kesilisse, soni'n` ku`shin aladi'".

"Adamni'n` zatlari' menen du`n`yasi' - woni'n` dushpani'. Bayli'q ji'ynag`anda woylan, wol shen`inen asi'p ketpesin, asi'p ketse wol suw tasqi'ni' si'yaqli' iyesin to`men qaray tarti'p ketedi. Du`n`ya ushi'n talay azamatlar xor bolg`an. Du`n`yani' ko`rip wolar (woni') jemtikke u`ymelegen quzg`i`nday bas saladı'. Wolar du`n`ya jiynap ti'g`i'p saqlaydi', jetispeydi dep ji'lani'p ju`rip paydasi'n da ko`rmeydi, wolar alti'n di' da solay jiynaydi'. Du`n`ya ushi'n, qudaydi' umi'ti'p, (wo`zinin`) balalari'n, tuwi'sqanlari'n shi'n ma`nisinde tunshi'qti'radi'".

"Miyrim-sha`pa`a`tli bola woti'ri'p, tag`i' da miyrimlilikke umti'l, ta`ka`bbir bolma".

Maxmud Qashg`ariydi'n` "Diywani'" ("So`zlik") - yerte zamandag`i' tu`rk dialektikasi', dialektikali'q tu`rdin` wo`zshelikleri menen fonetikali'q ja`ne morfologiyali'q qubi'li'slari' haqqi'nda tu`siniq beretug`i'n birden-bir yestelik. Worta Aziyani'n`, Shi'g`i's Tu`rkistanni'n`, Povolj`enin`, Priural`enin` tu`rk xali'qlari' menen taypalari'ni'n` awi'zsha-poemali'q shi'g`armalari' bar. Arab filologiyasi'ni'n` qag`i`ydasi' menen jazi'lg`an Maxmud Qashg`ariydin` miynetleri, tilshiler, folklorshi'lar menen a`debiyatshi'lar ushi'n bu`gingi ku`ni de a`hmiyetin joyg`an joq.

I BAP. MAXMUD QASHG`ARIYDIN` «DEVONU LUG`AT-IT TU`RK» MIYNETINDEGI FRAZELOGIZMLERDIN` LEKSIKA- SEMANTIKALI`Q TU`RLERI

Frazeologizmler barli`q tillerde de yelege shekem belgili bir sistemag`a tu`sip, toli`q izertlenip boli`ng`an yemes. Biraq, frazeologiyali`q so`z dizbekleri haqqi`ndag`i` ma`sele a`lle qashannan baslap-aq ilimpazlardi`n` di`qqati`n wo`zine awdari`p kiyati`r.

Professor Ye.Berdimuratovti`n` «Ha`zirgi qaraqalpaq tili» /leksikologiya/ kitabi`nda: «*Frazeologiya – til iliminin` belgili tarawları`ni`n` biri. Bul terminnin` wo`zi tiykari`nan grektin` **phrazis** «faza» ha`m **logos** «ilim» degen so`zlerinen kelip shi`qqan. Tildegı frazeologiyalı`q so`z dizbekleri frazeologiyani`n` u`yretetug`i`n, izertleytug`i`n ob`ekti boli`p tabi`ladi`»¹⁹ delingen.*

Sonli`qtan da frazeologiyali`q so`z dizbekleri wo`zlerine ta`n ayri`qsha belgilerge iye boli`p keledi. Wolar mi`nalardan ibarat:

1. Frazeologiyali`q so`z dizbekleri tilimizde jeke leksikali`q birlikler si`pati`nda tayar tu`rinde qa`liplesken so`z dizbekleri boli`p yesaplanadi`.

Mi`sallar:

1. *Adam alasi` ishinde, mal alasi` si`rti`nda. /I t.,117-b./*

2. *Ken`esli yel azbas, ken` kiyim tozbas. /I t.,235-b./*

3. *Taw arqan menen iyilmeydi, ten`iz qayi`q penen bekilmeydi.*

¹⁹ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили./лексикология/.-Нөкис.1979.284-б.

/I t.,126-b./

4. *Wo`gizdin` ayag`i` bolg`ansha, buzawdi`n` bas bol. /I t.,61-b./*

5. *Bala, balani`n` isi shala. /III t.,159-b./*

6. *Suw ko`rmey yetik sheshpe. /III t.,431-b./*

7. *Qan, qan menen juwi`lmas. /III t.,74-b./*

8. *Tesik monshaq jerde qalmas. /III t.,37-b./*

9. *Jalg`i`z tuyaqti`n` shan`i` shi`qpas. /III t.,394-b./*

10. *Asi`qpag`an arbali` qoyang`a jetedi. /II t.,19-b./*

11. *Ko`rpen`e qarap ayaq soz. /II t.,158-b./*

12. *Yebelek shi`bi`n su`tke tu`ser. /II t.,21-b./*

13. *Yeki ayg`i`r aqassa, wortasi`nda tay wo`ler. /III t.,332-b./*

Minekey, usi' si'yaqli' frazeologiyali'q so'z dizbeklerin ha'r bir adam tilden paydalani'w uqi'pli'li'g'i'na qaray uli'wma xali'q ta'repinen qa'liplesken tu'rinde g`ana qollana aladi'. Yeger wolardi' yerkin so'z dizbekleri si'yaqli' yetip ishinen so'zlerdi ali'p taslap yamasa qa'legen so'z benen worni'n wo'zgertip paydalansaq, wonda wolardi'n` buzi'li'wi' yamasa so'zlerdin` ma'nissizligi kelip shi'g`adi'. Soni'n` ushi'nda frazeologiyali'q so'z dizbekleri jeke leksikali'q birlikler si'pati'nda tilimizde tayar tu'rinde qa'liplesken.

2. Frazeologiyali'q so'z dizbekleri ma`nilik jaqtan obrazli' xarakterge iye boli'p keledi.

Misali':

G`azg`a jetemen dep, g`arg`ani`n` puti' si'nar. /I t.,255-b./

Bul maqal ko`rkem shi'g`armada yamasa awi'zeki so'ylewde wori'nli' jerinde qollani'ladi'. Woni'n` ma'nisi sonnan ibarat: qoli'n`nan keletug`i'n islerge aralasi'wg`a, yeger qoli'n`nan kelmeytug`i'n is bolsa, wori'nsi'z uri'nbawg`a baylani'sli' ayti'ladi'.

Buni' jay so'zler menen ayti'wg`a da bolar yedi, biraq frazeologiyali'q so'z dizbegi obrazli'li'q ma`ni bildirip turadi'. «*G`azg`a jetemen dep, g`arg`ani`n` puti' si'nar*» degennin` worni'na «*wol iske aralaspa, paydasi'z*» dep qoya qoyi'wg`a

bolar yedi, biraq bunda obrazli'li'q, so`z ma`nisinin` wo`tkirligi, ta`sirliligi sezilmegen bolar yedi. Soni'n` ushi'nda frazeologiyali'q so`z dizbekleri ma`nilik jag`i'nan obrazli' xarakterge iye boli'p keledi.

Mi'sali':

Ko`rpen`e qarap ayaq soz. /II t.,158-b./

Ken`esli yel azbas, ken` kiyim tozbas. /I t.,235-b./

«Ko`rpen`e qarap ayaq soz» degen maqal kerekli worni'nda paydalani'li'p, woni'n` ma`nisi «hali'n`a qarap is tut» degenge sa`ykes keledi.

«Ken`esli yel azbas, ken` kiyim tozbas» degen frazeologiyali'q so`z dizbegi de wori'nli' jerinde qollani'li'p, ken`esip islengen is na`tiyje beretug`i'nli'g`i'na baylani'sli' ayti'lg`an.

3. Frazeologiyali'q so`z dizbegin quraytug`i'n jeke komponentler wo`zlerinin` qa`liplesken turaqli' worni'na iye boli'p keledi.

Mi'sali':

Tesik monshaq jerde qalmas. /III t.,37-b./

Bul ga`ptegi jeke komponentlerdin` worni'n wo`zgertiwge yamasa qa`legenin`she basqa so`zler menen almasti'ra beriwge bolmaydi'. Geypara jag`daylarda sol so`zge ma`nisi jag`i'nan jaqi'n so`zlerdi qoyi'p ko`rsen`, sol ga`ptin` yamasa so`zdin` ma`nisi pu`tkilley wo`zgerip ketiwi yaki so`z ma`nisi buzi'li'p ketiwi mu`mkin. «Jerde qalmas» degennin` sinonimii retinde «jerde jatpas» degendi ali'p qarasaq: «*Tesik monshaq jerde jatpas*» boladi'. Biraq, bunda ga`ptin` ma`nisi wo`zgerip ketedi. Soni'n` ushi'nda frazeologiyali'q so`z dizbeklerin quraytug`i'n jeke komponentler wo`zlerinin` qa`liplesken turaqli' worni'na iye boli'p keledi.

4. Frazeologiyali'q so`z dizbeklerin quraytug`i'n jeke komponentler ko`bine jiy`nali'p bari'p, bir sintaksislik xi'zmet atqaradi'.

Mi'sali':

Joldasi'n`di' hu`rmet qi'l,

Wo`zgelerge ko`z tikpe. /I'I'I' t.,18-b./

Bul jerde «ko`z tikpe» degen so`z dizbegindegi so`zlerdin` ha`r qaysi`si` wo`z aldi`na ayi`ri`m-ayi`ri`m sintaksislik xi`zmet atqari`p turg`an joq, yekewi qosi`li`p bari`p sintaksislik xi`zmet atqari`p tur, yag`ni`y sol ga`ptin` bayanlawi`shi` boli`p kelgen.

5. Frazelogiyali`q so`z dizbegin bo`leklerge bo`liwge bolmaydi`.

Mi`sali`:

Wo`zgelerde ko`z tikpe degen degen mi`saldag`i` «ko`z tikpe» degen frazeologiyali`q so`z dizbegin bo`lip taslasaq, wonda pu`tin ma`ni birligi buzi`ladi`. Soni`n` ushi`n da wol pu`tin bir so`z worni`na jumsalg`an.

**6. Frazelogiyali`q so`z dizbeklerin basqa tilge so`zbe-so`z awdari`wg`a bolmaydi`.** Sebebi so`zbe-so`z awdari`w jeke komponentleri ji`ynali`p payda yetken pu`tin ma`ninin` buzi`li`wi`na ali`p keledi.

Mi`sali`:

*Qolda tuwg`an wo`gizdin` baspaq ati` qalmaydi`* degen frazeologiyali`q so`z dizbegin rus tiline so`zbe-so`z awdarg`ani`mi`zda hesh qanday ma`ni shi`qqay qaladi`. Soni`n` ushi`n frazeologizmlerdi basqa tilge awdarg`anda sol tilde ma`nisi sa`ykes keletug`i`n so`z dizbeklerinen paydalani`w yamasa sol tilde ma`nisi uqsas frazeolozimlerden paydalani`w tiyis.

Mi`sali`:

Qolda tuwg`an wo`gizdin` baspaq ati` qalmaydi`. /qaraqalpaqsha/.

Uyda wsgan buzoq hech waqt hwkiz bwlmaydi. /wo`zbekshe/.

Malen`kaya sobachka do starosti shenok. /russha/.

Mine, bunnan frazeologiyali`q so`z dizbeklerin so`zbe-so`z awdari`w yemes, al ma`nisi jag`i`nan awdari`w kerek yekenligi seziledi.

Frazelogiyali`q so`z dizbeklerinin` yen` tiykarg`i` belgileri yesabi`nda joqari`da ayti`p wo`tken alti` belgisin ko`remiz. Mine bular frazeologizmlerdin` ayri`qsha leksikali`q-semantikali`q kategoriya yekenligin bildiredi.

Frazeologizmler ma`selesin jan-jaqlama izertlegen rus ilimpazi', akademik V.V.Vinogradov rus tilindegi frazeologiyali'q dizbeklerdi to`mendegishe klassifikaciya jasaydi':

1. Frazeologicheskie srasheniya.
2. Frazeologicheskie edinstva.
3. Frazeologicheskie sochetaniya.

Usi'nday u`sh tu`rge bo`lip ko`rsetken.²⁰ Sonday-aq tu`rkiy tillerdegi birqansha miynetlerde de frazeologizmlerdi klassifikaciya jasag`anda akademik V.V.Vinogradovti'n` usi'li'na uqsas u`sh tu`rli usi'ldi' ko`rsetip wo`tkenligin ayti'p wo`tsek boladi'. Wolardan qazaq tilinin` frazeologiyali'q dizbeklerin belgili qazaq ilimpazi' K.Axanov wo`zinin` «Til bilimne kirispe» atli' miynetinde

1. Frazeologiyali'q tutasti'qtar
2. Frazeologiyali'q birlikter
3. Frazeologiyali'q tizbekter

dep u`sh tu`rge bo`lip ko`rsetken.²¹

Bunnan basqa da belgili wo`zbek ilimpazi' Sh.Raxmatullaevta wo`zinin` «Frazeologik birliklarning asosiy ma`no turlari» degen miynetinde wo`zbek tilindegi frazeologiyali'q dizbeklerdi:

1. Frazeologik butunlik
2. Frazeologik chatishma
3. Frazeologik qwshilma

dep u`sh tu`rge bo`lip berip qoyg`anli'g'i'n ko`riwge boladi'.²²

Frazeologizmler haqqi'ndag'i' usi'nday birqansha miynetler menen tani'si'p shi'qqani'mi'zda haqi'yqati'nda da frazeologiyali'q dizbeklerdin` bo`liniw tu`rleri ko`pshilik tillerde bir-birine uqsas yekenligin ko`remiz. Woni'n` sebebi sol tiller menen shug'i'llani'wshi'lardi'n` ko`pshiligi akademik V.V.Vinogradovti'n`

²⁰ Виноградов В.В. Русский язык. «Учпедгиз».М.,1947.

²¹ Аханов Қ. Тил билимине кириспе. – Алматы. 1962. 103-б.

²² Рахматуллаев Ш. Фразеологик бирликларнинг асосий маъно турлари. – Тошкент. 1955. 4-б.

klassifikatsiyasi'na su'yene woti'ri'p, wo'z tillerinin' faktleri tiykari'nda frazeologiyali'q dizbeklerge klassifikatsiya jasag'ani' sezilip turadi'.

Sunday-aq qaraqalpaq tilindegi J. Yeshbaevti'n' «Qaraqalpaq tilinin' qisqasha frazeologiyali'q so'zligi» dep atalg'an miynetinde de frazeologizmlerdin' klassifikatsiyasi'n to'mendegishe ko'rsetip wo'tken:

1. Frazeologiyali'q wo'tlesiw.
2. Frazeologiyali'q birlik.
3. Frazeologiyali'q dizbek.

Buni'n' rus tilindegi ja'ne tu'rkiy tillerindegi frazeologizmlerdin' klassifikatsiyalari'w ta'rtibine sa'ykeslenip yag'ni'y sog'an su'yene woti'ri'p islengenligin ko'remiz.

Qazaq tilinin' frazeologiyasi' haqqi'nda professor I.Ken'esbaevti'n' miynetlerinde, joqari' woqi'w wori'nlari'na arnalg'an «Qazirgi qazaq tili»²³ sabaqli'g'i'nda wo'z aldi'na bir bo'lim yetip berilgen. I'limpaz wo'zinin' bul izertlew jumi'sg'nda qazaq tilinin' frazeologiyali'q so'z dizbeklerin idiomasi, fraza dep bo'lgan, al naqi'l-maqallari'n bo'lek qarag'an.

Tu'rkmnen tilindegi frazeologizmlerdi izertlewshilerdin' biri ilimpaz K.Babaev «Idiomasi v turkmenskoy yazike» degen miynetinde tu'rkmnen tilindegi idiomalardi' – frazeologizmlerdi:

1) Frazeologiyali'q wo'tlesiwler. 2) Frazeologiyali'q birlikler dep yeki tu'rge bo'ledi.

A'lbette, bul qati'p qalg'an na'rse yemes. Keyingi waqi'tlarda geypara til ilimpazlari' naqi'l-maqal si'yaqli' so'z dizbeklerdi frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' to'rtinshi tu'rine kirgizip kelmekte.¹⁰

Qazaq tilindegi X.Qojaxmetovani'n' «Frazeologizmlerdin' ko'rkem a'debietke qoldani'lwi'» atli' miynetinde frazeologizmlerdin' to'rt tu'ri ko'rsetilgen:

1. Frazeologiyali'q tutasti'qtar
2. Frazeologiyali'q birlikter

²³ Кеңесбаев И., Мусабаяв Ф. Қазирги қазақ тили. – Алматы, 1962, 205-223-б.

3. Frazeologili'q tizbekter

4. Frazeologiyali'q tu'ydekter /so'ylemshele/ ²⁴

Frazeologizmlerdi klassifikaciyalaw usi'g'an uqsas joli'n qaraqalpaq ilimpazi', professor Ye.Berdimuratovta wo'zinin' «Ha'zirgi qaraqalpaq tili» (leksikologiya) atli' miynetinde ko'rsetken:

1. Frazeologiyali'q wo'tlesiwler

2. Frazeologiyali'q birlikler

3. Frazeologiyali'q dizbekler

4. Frazeologiyali'q so'zler. ²⁵

Mine, bul frazeologiyali'q so'z dizbeklerin klassifikaciya jasawdi'n' qati'p qalmag'an na'rse yekenligin, ayi'ri'm til ilimpazlari' woni'n' u'sh tu'rin ko'rsetken bolsa, al ayi'ri'mlari' to'rtinshi tu'rinde qosqanli'g'i'n ko'riwge boladi'.

Professor Ye.Berdimuratovti'n' leksikologiya boyi'nsha miynetlerinde, yag'ni'y «Ha'zirgi qaraqalpaq tili» ¹² (leksikologiya) /leksikologiya – frazeologiya bo'limi/ atli' miynetinde frazeologiyali'q so'z dizbekleri haqqi'nda ha'm wolardi'n' semantikali'q, grammatikali'q jaqtan wo'zlerine ta'n ayi'rmashi'li'q belgileri haqqi'nda, sonday-aq wolardi'n' tariyxi'y shi'g'i'si', frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qollani'li'w aktivligi ha'm passivligi haqqi'nda ken' tu'rde toqtap wo'tedi.

«A'debiy tildin' funkcionalli'q stillerinin' rawajlani'wi' menen qaraqalpaq leksikasi'ni'n' rawajlani'wi'» ¹² atli' miynetinde de so'z marjanlari', so'ylegende so'zimizdin' ko'rki frazeologizmlerge ayri'qsha toqtap wo'tkenin' ko'riwge boladi'. Wonda frazeologizmlerdin' so'zlik quramdag'i' worni' haqqi'nda ha'm wolardi'n' ko'rkem shi'g'armada su'wretlew din' leksikali'q-semantikali'q qurallari'ni'n' biri si'pati'nda ken'nen qollani'li'wi'n, so'z sheberleri ko'rkem a'debiy stildin' talaplari'na sa'ykes do'retiwshilik sheberlik penen paydalani'w

²⁴ Қожахметова Х. Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылуы. «Мектеп» баспасы, Алматы, 1972, 22-24 б.

²⁵ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили./лексикология/.-Нөкис, 1979, 235-301-б.

arqali' frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qollani'w wo'risin ken'eytip bayi'ti'p woti'ratug'i'nli'g'i' haqqi'nda so'z yetiledi. Usi'g'an sa'ykes ko'rkem shi'g'armalarda frazeologiyali'q so'z dizbeklerinen paydalani'w ushi'n so'z sheberinen u'lken do'retiwshilik uqi'pli'li'q talap yetiledi.

Bunnan biz tilimizdegi ha'r bir so'zdin' wo'z worni', wo'z ma'nisi bar yekenin tu'sinemiz. Usi' jerde xalqi'mi'zdi'n' bir danali'q so'zin ja'ne belgili qaraqalpaq ilimpazi' Ye.Berdimuratovti'n' to'mendegi so'zlerin ayti'p wo'tiw wori'nli' shi'g'ar dep woylayman:

«Wo'z worni'na qoyi'lg'an ha'r bir so'z alti'nnan da bahali'». /Xali'q danali'g'i'/.

«Ko'rkem shi'g'arma ushi'n yen' da'slepki qural – bul, so'z. So'z – haqi'yqati'nda da ka'ramat ku'sh. Wol wo'z worni'na tu'sse pikir ani'q, da'l, kerek bolsa ko'rkem obrazli' boladi' da, worni'na tu'spese kerisinshe, tu'siniksiz, ta'sirsiz shi'g'adi'» /E.Berdimuratov/.

Sonday-aq filologiya ilimlerinin' kandidati' S.Nawri'zbaeva wo'zinin' «Frazеологические единицы в каракалпакско-русском словаре»²⁶ degen miynetinde frazeologizmlerdin' semantikali'q toparlari'na, wolardi' rus tiline awdari'w ma'selesine konkret toqtap wo'tken.

Frazeologizmler boyi'nsha J.Yeshbaevti'n' «Qaraqalpaq tilinin' qi'sqasha frazeologiyali'q so'zligi»²⁷ nde frazeologiyali'q so'z dizbekleri jo'ninde, woni'n' ma'nilerine qaray bo'liniwi, naqi'l-maqallardan ayi'rmashi'li'g'i' ha'm wo'zgesheligi, sonday-aq semantikali'q ha'm grammatikali'q belgileri haqqi'nda pikir ju'rgiziledi. Wonnan keyin qi'sqasha frazeologiyali'q so'zlik beriledi.

Filologiya ilimlerinin' kandidati' G.Aynazarovani'n' «Qaraqalpaq tilinde ten'les yeki komponentli frazeologizmler»²⁸ atli' kitabi'nda frazeologizmlerdi tek g'ana semantikali'q aspektte qarasti'ri'w - woni'n' ta'biyati'n ashi'wda, woni' teren'irek u'yreniwde yele jetkiliksiz, dep ko'rsetilgen. Sebebi frazeologizmler wo'zgeshe leksikali'q-semantikali'q belgileri menen bir qatarda du'zilislik

²⁶ Наўрызбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. – Ташкент, 1972.

²⁷ Ешбаев Ж. Каракалпак тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлігі. -Нөкіс, 1985.

²⁸ Айназарова Г. Каракалпак тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. - Нөкіс, 2005.

quramali'li'g'i' menen de ayri'li'p turadi. Frazelogizmlerdin` bul si'pati' tek qaraqalpaq til biliminde yemes, uli'wma tu'rkiy tillerinde de arnawli' tu'rde izertlew ob'ekti bolmay ati'rg'anli'g'i' sebepli, wol wo'z jumi'si'n frazeologizmlerdin` ayri'qsha bir du`zilisine (konstrukciyasi'na) arnag'an.

Qaraqalpaq tilinin` bay frazeologiyali'q materiallari'ni'n` ishinde quramali' du`ziliske iye yeki bo`lekten turatug'i'n du`zilmeler ko`plep ushirasadi': wot basi' //, woshaq qasi'; birde biye //, birde tu`ye; bir ayag'i' go'rde //, bir ayag'i' jerde; jo`ni joq //, josag'i' joq; yesiginin` qulpi' //, sandi'g'i'ni'n` zulpi'; dos yegiz //, dushpan segiz; yet yetke //, sorpa betke; ten` ten'i menen //, tezek qabi' menen ha`m t.b.

Bunday quramali' du`ziliske iye frazeologizmlerdi ha`r bir bo`legi a`debiy tildin` wo`lshemine sa'ykes pauza arqali' bo`linip ayti'li'wdi' talap yetedi. Tilimizde usi'nday yeki ten`dey bo`lekten turatug'i'n, wo`zine ta`n bolg'an wo`zgesheliklerge iye ayri'qsha du`zilme si'pati'nda ko`rinetug'i'n frazeologiyali'q so`z dizbeklerinin` bir tu`ri boyinsha arnawli' izertlew ali'p bari'wdi', wog`ada a`hmiyetli dep yesaplaydi'. Wo`ytkeni, ten`les yeki komponentli frazeologizmler a`dette ilimiy ko`z-qarastan di'qqattan ti's qali'p ju`r, biraq frazeologizmlerge ta`n wo`zgeshe til qubi'li'si' si'pati'nda a`debiy tilde ken` tarqalg'an ha`m jiyi qollani'li'p kiyati'rg'anli'g'i' ha`r ta`repleme izertlenilgen ha`m ani'q mi'sallar menen ashi'p berilgen.

Qaraqalpaq tilinin` ma`mleketlik til biyligin alg'anli'g'i'ni'n` 22 ji'lli'g'i'na arnali'p shi'g'ari'lg'an ilimiy maqalalar ji'ynag'i'nda A`jiniyaz ati'ndag'i' No`kis ma`mleketlik pedagogikali'q instituti' qaraqalpaq til bilimi kafedrası' professor-oqi'ti'wshi'lari' menen stajyor-izertlewshilerinin` frazeologiya tarawı'na qatnasli' ilimiy maqalalari'nda qaraqalpaq tili frazeologiyası'ni'n` ayi'ri'm ma`selelerine ilimiy ko`z qarastan tallaw jasalg'an boli'p,²⁹ wonda frazeologizmlerdin` semantikali'q wo`zgeshelikleri, sanli'qlar, somatizmler, gidronimler menen kelgen ha`m dialektlik frazeologizmler, frazeologizmlerde haywan ha`m qus atamalai'ni'n` qollani'li'wi', ko`rkem shi'g`armalar, yertek, da`stan tilindegi

²⁹ Қарақалпақ тили фразеологиясының актуал мәселелери. Нөкис: Қарақалпақстан» баспасы, 2011-ж. 140 бет.

frazeologizmlerdin` atqaratug`i`n xi`zmetleri, frazeologizmlerdi woqi`ti`w usi`llari`, qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdi basqa da tu`rkiy tillerdegi frazeologizmler menen sali`sti`rmali` bag`darda izertlengen.

Bul joqari`da ko`rsetilip wo`tilgen miynetler menen qaraqalpaq til biliminde frazeologiyali`q so`z dizbekleri izertlenip boli`ndi` degen juwmaq kelip shi`qpaydi`. Kerisinshe, qaraqalpaq frazeologiyasi` wo`z aldi`na ilimiy mashqala si`pati`nda ilimiy izertlewlerdin` ob`ekti yesaplanadi`.

Frazeologiyali`q so`z dizbeklerinin` tu`rlerin ani`qlaw ko`binese wolardi`n` jeke komponentlerinin` bir-birine semantikali`q jaqtan qatnasi`, g`a`rezsizligi ha`m baylani`si` boyi`nsha ani`qlani`p kiyati`r. Bul til iliminde semantikali`q birigiwshiligi boyi`nsha klassifikaciya jasaw delinedi. Frazeologiyali`q so`z dizbeklerin klassifikaciyalaw ta`rtibine su`yene woti`ri`p, ha`zirgi qaraqalpaq tilinin` faktleri tiykari`nda, naqi`l-maqallardi` ha`m bo`leklewge bolmaytug`i`n ushi`rma so`zlerdi frazeologiyali`q so`z dizbeklerinin` to`rtinshi tu`rine kirgizip qarag`andi` maqul dep tapti`q, yag`ni`y professor Ye.Berdimuratovti`n` «Ha`zirgi qaraqalpaq tili» (leksikologiya) - /frazeologiya bo`limi/ miynetinde frazeologiyali`q so`z dizbeklerin to`rt tu`rge bo`lip qoyg`ani` menen sa`ykes keledi.

1. Frazeologiyali`q wo`tlesiwler
2. Frazeologiyali`q birlikler
3. Frazeologiyali`q dizbekler
4. Frazeologiyali`q so`zler.

1.1. Frazeologiyali`q wo`tlesiwler

Frazeologiyali`q wo`tlesiwler - ma`nisi boyi`nsha bir tutas, quri`li`si`ni`n` qatan` turaqli`li`g`i` menen ayri`qsha ko`zge tu`setug`i`n, bo`linbeytug`i`n so`z dizbegi. Bull dizbeklerdin` qurami`ndag`i` so`zler wo`zinin` da`slepki leksikali`q ma`nilerin joyi`tqan, soni`n` ushi`n wolardi`n` ma`nisi qurami`ndag`i` so`zlerdin`

ma`nisinen pu`tkilley basqasha boladi', yag`ni'y yekinshi bir wo`tkir ha`m awi'si'p ketken pu`tin bir ma`nige iye boli'p keledi.

Frazeologiyali'q wo`tlesiwler ma`nilik jaqtan obrazli'li'qqa, wo`tkirlikke, ko`rkemlilikke iye boli'p keledi.

Sonli'qtanda wolar ko`rkem shi'g`armalardi'n` barli'q janrlari'nda da, awi'zeki so`ylesiwde de qollani'la beredi. Biraq bul ko`rkem so`z sheberinin` so`zlerdi kerekli jerinde, worni'-worni'nda duri's paydalana biliwine baylani'sli'.

Maxmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at-it tu`rk» - «Tu`rk so`zligi toplami'» atli' miynetinde paydalani'lg`an frazeologiyali'q so`z dizbeklerinin` bir tu`ri yesaplang`an frazeologiyali'q wo`tlesiwlerge mi'sallar keltiremiz. Wolardi' tallaw jasaymi'z.

Bul miynet tiykari'nan so`zlikten ibarat bolg`ani' sebepli Maxmud Qashg`ariy sol so`zlerdi tu`sindiriw maqsetinde yerkin so`z dizbeklerinen, frazeologiyali'q so`z dizbeklerinen paydalang`an. Soni'n` ushi'n biz, mi'sallardi' tu`sindiriw ushi'n paydalang`an so`zleri menen qosa alami'z.

Mi'sallar:

Bir qarg`a birlä qish kelmäs.

Bir g`arg`a menen qi's kelmeydi. /II t.33-bet/

Tewej silkinsä eshäkkä juk chiqar.

Tu`ye silkinse, wonnan bir yeshektin` ju`gi shi'g`adi'. /II t.,286-bet/

Tilîn tÿgmishni tishîn jazmas.

Til menen baylang`an tis penen sheshilmes. /II t.,28-bet/

Sözgä sÿchÿrsä bulun barir.

Adam so`zdin` shiyrinligine la`zzetlense, wog`an tutqi'n boli'p ketedi.

/II t.,175-bet/

Mush jaqriqa tegishmäs, ajur kishi nyon`i jarashmas.

Pi'shi'q ildiriwli go`shke jete almay «Puf, sasi'q yeken» - deydi.

/II t.,117-bet/

Jimÿklig anasi qojun achar.

Na`rsesin jog`altqan adam anasi'ni'n` qoyni'na qaraydi'. /III t.,25-bet/

Tegirmändä tugmish sichg`an kök kökräkin`ä qorqmas.

Digirmanda tuwi`lg`an ti`shqan gu`ldirmamadan qori`qpaydi`. /III t.,297-bet/

Börï qoshnisin jemäs.

Ash bo`ri qon`si`si`na tiymeydi. /III t.,239-bet/

Bir tilkÿ terisin ikilä sojmas.

Tu`lki terisi yeki ma`rtebe si`li`nbaydi`. /III t.,262-bet/

Erdäm bashi til

Yen`jaqsi`minez-quli`qti`n`basi` – til. /III t.,147-bet/

Köni barir kejknin`közindän azin bashi joq.

Hesh jaqqa qaramay tuwri`ketip barati`rg`an kiyiktin`ko`zinen basqa jarasi`joq. /III t.,165-bet/

Qälïn bulutug`tÿpi sÿrär, qaran`qu ishig`urunch achar.

Aspandi`qaran`g`i`qi`lg`an qara bulttan aspandi`boran ashadi`. /III t., 236-bet/

Alimchi – arslon, berimchi - sichg`an.

Qari`z beriwshi – ari`slan, qari`z ali`wshi` – ti`shqan. /I t., 105-bet/

Tag`ig`uquqin egmas, ten`izni qajg`in`in bykmäs.

Taw arqan menen iyilmeydi, ten`iz qayi`q penen bekilmeydi./I t.,126-bet/

Frazeologiyali`q wo`tlesiwlerdin`yen`basli`stillik-semantikali`q wo`zgeshelikleri to`mendegilerden ibarat: ma`nisi boyi`nsha bir tutas yekeknligi, absolyut bo`linbeytug`i`nli`g`i`, quri`li`si`ni`n`turaqli`li`g`i`, frazeologiyali`q so`z dizbeklerinin`ishinde ayri`qsha ekspressiyag`a iye yekenligi, wolardi`yekinshi bir tilge so`zbe-so`z awdari`wg`a bolmaytug`i`nli`g`i`boli`p tabi`ladi`. Mi`sali': *Adam so`zdin`shiyrinligine la`zzetlense, wog`an tutqi`n boli`p ketedi.* /II t.,175-bet/ Bul frazeologiyali`q wo`tlesiw, sebebi adam so`zge tutqi`n bolmaydi`. Ma`ni wo`tkirligin beriw ushi`n frazeologizmnen paydalang`an. Bunday mi`sallar miynette ko`plep ushi`rasadi`.

Frazeologiyali`q wo`tlesiwler basqag`a tu`sindiriwde de formasi`n wo`zgertpey qollani`wdi`talap yetedi. Soni`n`ushi`n da wolardi`n`qurami`ndag`i`

soʻzlerdin` maʼnisi jagʻiʼnan haʼm formasiʼ jagʻiʼnan bir-biri menen bekkem birigip ketkenligin, wondagʻiʼ soʻzlerdin barliʼgʻiʼ jiʼynaliʼp bir maʼnige iye yekenligin koʻriwge boladiʼ.

1.2. Frazelogiyaliʼq birlikler

Frazelogiyaliʼq birlikler – semantikaliʼq jaqtan tutas, boʻleklewge bolmaytugʻiʼn, quramiʼndagʻiʼ komponentlerdin` jeke maʼnileri jiʼynaliʼp bariʼp puʼtin yekinshi maʼni payda yetetugʻiʼn soʻz dizbekleri. Wol woʻzinin` qaʼliplesiwi boyiʼnsha frazeologiyaliʼq woʻtlesiwlerge qaragʻanda bir qansha daʼrejede bosanʼiʼraq boliʼp keledi.

Miʼsallar:

Qush tuzaqa man` uchun ilinȳr.

Qus duzaqqa jemtik ushiʼn ilinedi. /III t.,370-bet/

Buzdan suw tamar.

Muzdan suw tamadiʼ. /III t.,134-bet/

Qan`dash quma urur, igdish öry tartar.

Atasiʼ bir bolgʻanlar bir-biri menen kelispeydi, anasiʼ bir bolgʻanlar bir-birine jaʼmlesedi. /III t., 392-bet/

Qajnar ökyz kechiksiz bolmas.

Toliʼp agʻatugʻiʼn suw koʻpirsiz bolmas. /III t.,208-bet/

Nechämä opraq kezȳk ersä jag`murqa jarar.

Kiyim goʻne bolsa da jawiʼngʻa jaraydiʼ. /III t., 46-bet/

Jazın qatig`lansa qatig`lansa qışhın sewnȳr.

Jazda tiʼriʼsqan, qiʼsta suʼysinedi. /III t., 174-bet/

Taz at tafarchi bolmas.

Ala at juʼk tasiʼytugʻiʼn bolmaydiʼ. /III t., 163-bet/

Tewej mȳnȳb qoj ara jashmas.

Tuʼye mingen adam qoy arasiʼna jasiʼriʼnbaydiʼ. /III t., 68-bet/

Ewäk ewgä tegmas.

Asi'qqan adam u'yine jete almas. /II t., 27-bet/

Saqaq oxshar saqal bichar.

Saqali'n qi'rqi'p hiyle ushi'n iyegin si'laydi'. /II t., 330-bet/

Elik tutgincha ot tut.

Gu'wa bolg'ansha wotti' uslag'an jaqsi'. /II t., 337-bet/

Er qartın qartandı.

Wo'z jaran'a dawa qi'l. /II t., 239-bet/

Söküşhyb urushur, otra ton titishyr.

So'gisten uri's baslanadi', wortada ton ji'rti'ladi'. /II t., 94-bet/

El qaldı törö qalmas.

Qala taslanar, su'wreti taslanbas. /II t., 32-bet/

Ari qafchitsa usirur.

Adam ha'rreni g'a'zeplendirse, woni' shag'adi'. /II t., 380-bet/

Atasi achig' almila jesä og'linin' tishı qamar.

Atasi' ashshi' alma jese, uli'ni'n' tisi qamasadi'. /II t., 360-bet/

Ewli'k tozg'ursa közi jolqa bolur.

Toyg'an qonaqti'n' ko'zi jolda. /II t., 205-bet/

Mush og'li mujav tug'ar.

Pi'shi'qti'n' balasi' anasi'na qarap mi'yawlaydi'.

Jazida böri ulisa ewda it bag'ri tartishur.

Sahrada bo'ri uli'sa, wog'an u'ydegi iytin' jani' ashi'ydi'. /III t., 272-bet/

Tajaq bilä tajmas, tanuq sözyn bytmäs.

Tayani'shi' bar adam tayg'aq jerde taymaydi'. /III t., 181-bet/

Bilmishjik bilmäzyk kishidä.

Biytani's adamnan tani's shaytan jaqsi'. /III t., 175-bet/

Tilkö öz jingä yrsä yzyz bolur.

Wo'letug'i'n tu'lki wo'z inine qarap uli'ydi'. /III t., 11-bet/

Sysägän uzqa ten'ri mön'yz bermas.

Su'zewik si'yi'r mu'yizge jari'mas. /III t., 375-bet/

Jaln'us qaz ötmäs.

Jalg`i`z tuyaqti`n` shan`i` shi`qqas. /III t., 394-bet/

Ash tatig`i` tuz jug`rin jemäs.

Asti`n` da`mi duz. /III t., 38-bet/

Jawlaq tillig` begdän kerÿ.

Jaman baydan jesirlik jaqsi`. /III t., 147-bet/

Tÿzÿn birlä urish;

Utun birlä terishma.

Juwas adam menen uri`ssan`, jen`esen`. /I t., 392-bet/

Emgäk ekindä qalmas.

Miynet bos ketpeydi. /I t., 134-bet/

İt isirmas, at tepmäs temä.

Iyt qappaydi`, at teppeydi deme. /I t., 188-bet/

Qag`un qarma bolsa, izisi ikki eligin tegir.

Qawi`n talas bolsa, iyesi qoli` menen tartadi`. /I t., 388-bet/

Sökÿt sÿlin`ä qazın` qasın`a.

Taldi`n` i`zg`arli`g`i` ha`m mayi`sqaqli`g`i` wo`zine jarasi`q, qayi`n` ag`ashi`ni`n` qatti`li`g`i` wo`zine mu`na`sip. /I t., 338-bet/

Qutsuz quzug`qa kirsä, qum jag`ar.

Baxi`tsi`z qudi`qqa tu`sse qum jawar. /suwi` shi`qqaydi`/ /I t., 426-bet/

Azin kishi nen`i` nen` sanmas.

Basqani`n` mali` senniki yesaplanbaydi`. /I t., 124-bet/

Xan ishı bolsa, qatun ishı qalır.

Xanni`n` isi bolsa, hayal isi qaldi`ri`lar. /I t., 338-bet/

Ol kishi ol joldan azitg`an.

Bul adam kisini joldan azdi`radi`. /I t., 170-bet/

Kuzda qar öksÿmäs, qojda jag` öksÿmäs.

Tawda qar tu`wesilmeydi, qoyda may tu`wesilmeydi. /I t., 315-bet/

Nechä jitik bichäk ersä öz sabın janumas.

Pi`shaq qansha wo`tkir bolsa da, wo`zinin` sabi`n jonbaydi`. /I t., 187-bet/

Etli tirin`aqli ezirmäs.

Yet ti'rnaqtan ayri'lmas. /I t., 187-bet/

Otug`uzg`ur birlä öchÿrmäs.

Wot jali'n menen wo`shirilmes. /I t., 187-bet/

Qalın qulan chufg`asız bolmas.

Mallar padasi' jolbasshi'si'z bolmaydi'. /I t., 400-bet/

Tawg`ach xannin` turqusı telim ten`lämäzib bichmas.

Qi'tay patshasi'ni'n` jipek gezlemesi ko`p, biraq wo`lshemey kesilmeydi.

/I t., 402-bet/

Ewdägi buzag`u ökÿz bolmas.

Baylawli' buzaw bug`a bolmas. /I t., 417-bet/

Emiklik urag`ut kösäkchi bolur.

Yemiziwli hayal ashqalaq. /I t., 169-bet/

In`än in`räsä botu bozlar.

Ingen i'n`i'ransa, bota bozlaydi'. /I t., 142-bet/

Frazeologiyali'q birlikler ayri'qsha obrazli'li'q, ekspressivlik ma`ni bildirip keledi. Woni' biz jeke komponentlerinin` astarli' ma`nide qollani'li'p ha`m sonnan payda bolg`an pu`tin bir ma`ninin` wo`tkirliğinde ko`remiz.

Frazeologiyali'q birlikler tuwrali' ko`plegen ilimpazlar wo`z miynetlerinde so`z yetkende, woni'n` tiykarg`i' belgilerin ko`rsetedi. Wolardan qazaq ilimpazi' K.Axanov wo`zinin` «Til bilimine kirispe»³⁰ atli' miynetinde frazeologiyali'q birliklerdin` tiykarg`i' to`rt belgisin ko`rsetken. Wolar:

- 1) astarli', obrazli' ma`ni;
- 2) ekspressivlik wo`tkirlik;
- 3) jeke komponentlerinin` turaqli'li'g`i';
- 4) sinonimler sa`ykesligi.

Professor Ye.Berdimuratovta «Ha`zirgi qaraqalpaq tili»³¹ (leksikologiya) atli' miynetinde usi' pikirdi quwatlaydi'.

³⁰ Аханов К. Тил билимине кириспе. Алматы, 1962, 106-б.

³¹ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. /лексикология/. -Нөкис, 1979,299-б..

Belgili qaraqalpaq ilimpazi', frazeologizmlerdi izertlewshi J.Eshbaev «Qaraqalpaq tilinin` qı'sqasha frazeologiyalı'q so`zligi»³² atlı' miynetinde frazeologiyalı'q birliklerdin` tiykarǵı' bes belgisin ko`rsetedi. Wolar mi`nalardan ibarat:

- 1) Frazeologiyalı'q birliktin` ma`nisi qurami`ndag`ı' so`zlerdin` /komponentlerdin` qaysı'sı' bolması'n birewinin`/ ma`nisine jaqı'n keledi.
- 2) Bulardı'n` ishinde leksikali'q ma`nisi tu`siniksiz yeskirgen so`zler az gezlesedi.
- 3) Frazeologiyalı'q birliktegi so`zlerdin` geyparaları'n ma`nisi jaqı'n so`zler menen /yamasa sinonimler menen/ almastı'ri'wg`a /o`zgertiwge/ boladı'.
- 4) Frazeologiyalı'q wo`tlesiwlerge qarag`anda jay ma`nide keledi.
5. Frazeologiyalı'q wo`tlesiwlerdey tuji'ri'mli' boli'p kelmesten, obrazlı'li'q bası'mlaw keledi.

Mine, usı'layı'nsha rus ilimpazları' ha`m tu`rkiy tilleri boyı'nsha ko`plegen ilimpazlar frazeologiyalı'q birliklerdin` tiykarǵı' belgileri haqqı'nda wo`zlerinin` ha`r qı'yli' pikirlerin bildirgen.

Uli'wma juwmaqlastı'ri'p aytqanı'mi'zda frazeologiyalı'q birlikler obrazlı'li'qqa, ekspressivlikke iye, jeke komponentlerinin` leksikali'q ma`nilerinin` toplanı'wi'nan yekinshi bir astarlı', obrazlı' pu`tin ma`ninin` kelip shı'g`ı'wi'.

1.3. Frazeologiyalı'q dizbekler

Frazeologiyalı'q dizbekler – bul qurami`ndag`ı' leksikali'q ma`nileri menen baylanı'sli' jasalı'p, bir ma`nini an`latpastan, ulı'wma bir pu`tin ma`nige iye turaqlı' so`z dizbekleri.

Mi'sallar:

Týtñn qopursa, ishlänñr.

Kim tu`tindi qozg`asa, wo`zine tu`ter. /II t., 75-bet/

Er sözi bir ezär köki ých.

³² Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлігі. -Нөкіс, 1985,12-13-б.

Adam bir so`zli boladi'. /II t., 327-bet/

Qilich tatıqsa ish junchir, er tatıqsa et tunchir.

Qi'li'sh shaqi'ldasa, bati'rdi'n` hali' jaman boladi'. /II t., 326-bet/

Ish jarag`ında, sart asig`ında.

Is waqti'nda islenedi, sawdager payda ku`tedi. /III t., 20-bet/

Alin arslan tutar kychin sichg`an tutmas.

Hiyle menen ari'slandi' tuti'w mu`mkin bolsa, ku`sh penen ti'shqandi'
tuti'w

mu`mkin yemes. /III t., 419-bet/

Tag` tag`qa qawushmas, kishi kishigä qawushur.

Taw tawg`a quwi'spaydi', adam adamg`a quwi'sadi'. /III t., 167-bet/

Tensizdä tegirman turg`ursa, jarag`sizda jar barir.

Digirman qolaysi'z jerge quri'lsa, ku`tilmegende jarpayda boladi'.

/III t., 366-bet/

Kishi eti tiriglä tatir.

Adam yetinin` shiyrinligi woni'n` sawli'g`i'nda. /III t., 274-bet/

Kizlanchy kelindä.

Jasi'ri'n na`rse kelinde boladi'. /III t., 261-bet/

Jag`in` ersä kerel jundaqi` tegir.

Dushpani'n`da bolsada mal bolsi'n, woni'n` tezeginen paydalansan`.

/III t., 51-bet/

Tewej bedyk ersa majaqi` bedyk ermäs.

Tu`ye u`lken bolsada, woni'n` tezegi u`lken yemes. /III t., 182-bet/

Ergä mun` tegir, tag` sen`irın`a jel tegir.

Samal taw shoqqi'si'na tiyedi, qi'yi'nshi'li'q adamni'n` basi'na tu`sedi.

/III t., 372-bet/

Ezgä er sön`yki ärir ati qalir.

Jaqsi' adamni'n` su`yegi topi'raqta shirisede, woni'n` ati' ma'n`gi qaladi'.

/III t., 378-bet/

Kichik ulug`qa turushmas, qirg`uj son`qurqa qarishmas.

Jasi' kishi shaqqan bolsa da jasi' u' lken aldi'nda qu`diretsiz./II t.,101-bet/

Qazash temish qajmaduq, qazın temish qajmish.

Tuwi'sqan dese mehribanli'q qi'lmapti', qa`yinata dese mehribanli'q ko`rsetipti. /III t., 263-bet/

Erdamsizdän qut chertilär.

Wo`neri ha`m a`debi bolmag`an adamnan baxi't ha`m da`wlet ketedi. /II t., 266-bet/

Tikmägincha ynmäs, tilämäginchä bolmas.

Terek tigilmey wo`nim bolmaydi'. /II t., 28-bet/

Chaqsa tütynär, chalsa bilinär.

Shaqmaq shag`i'lsa jaqti' shi'g`adi', so`z ayti'lsa na`tiyje shi'g`adi'. /II t., 31-bet/

Tütychmäginchä tüzylmäs, tübirmäginchä achilmas.

Qarsi'laspay jaraspas, samal bolmay ku`n ashi'lmas. /II t., 75-bet/

Qadash temish qojmaduq, qazin temish qojmish.

Tuwi'sqanlarg`a ag`a-ini keldi dese, qaramapti', qa`yinata (yene) keldi dese da`rriw qarapti'. /I t., 383-bet/

Aj tolun bolsa, eligin imlämäs.

Ay tolg`anda wog`an qoli' menen imlanbaydi'. /I t., 111-bet/

Bir tujin bashi ag`risa, qamug` tujin bashi ag`rimas.

Bir adamni'n`basi' awi'rsa, ha`mmenin`basi' awi'rmaydi'. /I t., 272-bet/

Jaqadaqi jalg`ag`ali elikdäki ichg`inur.

Jag`asi'na to`gilgen awqatti' jalaw menen ba`nt bolg`an kisi qoli'ndag`i'si'nan ayri'ladi'. /I t., 254-bet/

Tezak qarda jatmas,

Ezgä esiz qatmas.

Tezek wo`zinin`i'ssi'li'g`i' menen qarda jatpas. /I t., 368-bet/

Achig`lig`er shebyk qarimas.

Xosh kewilli adam tez qartaymaydi'. /I t., 163-bet/

Alp erig jawritma, iqilach arqasin jag`ritma.

Bati'rlardi' renjitpe, ju`yrik at arqasi'n jawi'r qi'lma. /I t., 157-bet/

Qut beltysi bilik.

Baxi'tli'li'qti'n` belgisi – ilim ha`m aqi'l. /I t., 403-bet/

Ach iwäk toq töläk.

Ash bala toq bala menen woynamaydi', toq bala hesh na`rseni woynamaydi'.

/I t., 368-bet/

Azuqlug` aruq ermas.

Azi'g`i' bar adam saparda sharshamaydi'. /I t., 164-bet/

Qalın qaz qulavuz suz bolmas.

G`azlar jolbasshi'si'z bolmaydi'. /ushpaydi'/ /I t., 449-bet/

Tulum anutsa, qulun bolur,

Tulum unutsa, bolun bolur.

Dushpani'na qural tayarlag`an kisi quli'n (tay) tabadi',

Qural tayarlamag`an kisi tutqi'n boladi'. /I t., 221-bet/

Sabanda sandirish bolsa,

Örtögyndä irtäsh bolmas.

Jer aydaw waqti'nda paqtali'q bolsa,

Qi'rmanda ja`njel bolmaydi'. /I t., 382-bet/

Arpasiz at ashumas, arqasiz alp cherik sijumas.

Arpasi'z at qi'r asalmaydi', ja`rdemshisin jigit sawashta jen`e almaydi'.

/I t., 145-bet/

Sartnin` azuqi arig` bolsa, jol yza jer.

Sawdagerdin` zati' (mali') taza bolsa, jol u`stinde jelinedi.

/I t., 97-bet/

Kök kördi kerägy jazti.

Miynet penen wotaw tikledi. /I t., 418-bet/

Tilın terigä tegir.

Jag`i'mli' so`zler menen kisi da`stu`rxang`a jetisedi. /I t., 404-bet/

Börinin` orta quzg`unin` jig`ach boshında.

Quzg`i`n ash bo`rinin` awi`nan paydalani`wda woni`n` joldasi`. /I t., 412-bet/

Qul jag`i`t böri.

Qul dushpan, wol iyesinin` mali`n ali`p qashi`wdi` woyleydi`. /I t., 324-bet/

Tashig` isru öpmish keräk.

Tasti` shaynalamag`an adam, woni` su`yiwi tiyis. /I t., 176-bet/

*Qulaq eshitsä kön`il bilir,
Koz korsa yzik kelir.*

Qulaq so`zdi yesitse kewil bileli, ko`z su`yiklisin ko`rse, i`shqi` qozg`aladi`.

/I t., 219-bet/

*Qoldachiqä min` jag`aq,
Barcha bilä ajruq tajaq.*

Diywanag`a mi`n` jan`g`aq ha`m su`yenetug`i`n hasa beriw lazi`m. /I t., 394-bet/

Suw ichyrmäsgä syt ber.

Suw bermeske su`t ber. /I t., 224-bet/

Teshyk suwda bälgurär.

Tesik na`rse suw keshkende bilinedi. /I t., 368-bet/

Usuqmisha saqig` qamug` suw körynyr.

Sho`llegege ji`lti`rag`anni`n` ba`ri suw. /I t., 199-bet/

Jalin`uq og`li munsuz bolmas.

Adam balasi` kemshiliksiz bolmaydi`. /III t., 154-bet/

Qanig` qan bilä jumas.

Qan, qan menen juwi`lmas. /III t., 74-bet/

Ewäk sin`äq sytkä tyshyr.

Yebelek shi`bi`n su`tke tu`ser. /II t., 21-bet/

Barig` otu tutsa, joqqa sanmas.

Qonaqqa bari`n`di` qoysan`, jog`i`n`di` ayi`pqa sanamas. /II t., 36-bet/

Qish qonuq ot.

Qi`sti`n` sa`ni wot. /I t., 320-bet/

Us yshkyrsä ölyr.

Bu`rkittin` sayrag`ani` - wo`lgeni. /I t., 232-bet/

*Nechä munduz örsä esh ezgä,
Nechä egri ersä jol ezgä.*

Jalg`i`zli`qtan go`re aqmaq bolsa da joldas jaqsi`. /I t., 427-bet/

Frazeologiyali`q so`z dizbeklerinin` bul tu`ri de tilimizde wo`zgerissiz qollani`la beredi. Frazeologiyali`q dizbeklerde obrazli`li`qqqa, ma`nilik wo`tkirlikke iye boli`p keledi.

Frazeologiyali`q dizbekler formasi` jag`i`nan jay so`z dizbeklerinen ayi`rmashi`li`g`i` joqtay boli`p seziledi. Sebebi wolar jay so`z dizbeklerinen jan`a-jan`a qa`liplesip, obrazli` xarakterde qospa ma`nige wo`te baslag`an dizbekler boli`p yesaplanadi` da, wolardi`n` ma`nisi kontekste ashi`ladi`. Soni`n` ushi`n da wolardi` kontekstten bo`lek ali`p qarawg`a bolmaydi`.

Frazeologiyali`q dizbeklerdin` jay so`z dizbeklerinen ayi`rmashi`li`g`i` to`mendegilerden ibarat:

1. Frazeologiyali`q dizbekler kontekstte qaraladi`. Bo`lek ali`p qaralsa jay so`z dizbegi si`yaqli` boladi`. Mi`sali`: *Adam bir so`zli boladi`*. /II t., 327-bet/ *bir so`zli boli`w* - jay so`z dizbegi.

2. Frazeologiyali`q dizbekler obrazli`q qa`siyetke iye boli`p keledi. Mi`sali`: *Ash bala toq bala menen woynamaydi`, toq bala hesh na`rseni woylamaydi`*. /I t., 368-bet/.

Buni`n` worni`na «*Ash bala menen toq bala kelise almaydi`*» degendi qollansa da bolar yedi, biraq frazeologiyali`q dizbekti paydalang`andag`i`day so`z ma`nisinin` wo`tkirligi, obrazli`li`g`i` sezilmegen bolar yedi. Soni`n` ushi`n frazeologiyali`q dizbek paydalani`lg`an. Iлимпазлар³³ ta`repien frazeologiyali`q dizbeklerdin` wo`zine ta`n bes tu`rli belgisi ko`rsetilgen:

1. Frazeologiyali`q dizbekler ma`nisi ha`m formasi` jag`i`nan frazeologiyali`q birliklerge jaqi`n;

³³ Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлігі. - Нөкіс, 1985, 14-б.

2. Ko`binese bulardi'n` frazeologiyali'q ma`nisi kontekstte ashi'ladi' ha`m obrazli' boli'p keledi;

3. Frazeologiyali'q dizbeklerdin` qurami'ndag`i' so`zler wo`zlerinin` da`slepki jeke turg`andag`i' ma`nilerin pu`tkilley jog`altpaydi';

4. Dizbektin` qurami'ndag`i' so`zlerdi ko`pshilik jag`daylarda sinonimlari menen wo`zgerte beriwge boladi';

5. Frazeologiyali'q dizbekler wo`tlesiwlerge ha`m birliklerge qarag`anda turmi'sta jiyi qollani'ladi'.

II BAP. MAXMUD QASHG`ARI`YDI`N` «DEVONU LUG`AT-IT TU`RK»
MIYNETINDEGI FRAZELOGIZMLERDIN` QURI`LI`SI`-BOYI`NSHA TU`RLERI

Tilimizde teren` ma`nili, obrazli`li`q penen beriletug`i`n til bayli`qlari`ni`n` biri frazeologiyali`q so`z dizbekleri boli`p yesaplanadi`. Frazeologiyali`q so`z dizbekleri leksika-semantikali`q tu`rlerinen basqa quri`li`si` boyi`nsha da ha`r tu`rli boli`p keledi. Wolar jeke so`z dizbegi tu`rinde de, ayi`ri`m jay ga`pler tu`rinde de, sonday-aq qospa ga`pler tu`rinde de ushi`rasadi`. Buni` Maxmud Qashg`ariydin` joqari`da ati` atalg`an miynetinen ali`ng`an mi`sallar boyi`nsha da`lilleymiz. Bul miynette jay ga`pler tu`rinde ushi`rasatugi`n frazeologiyali`q so`z dizbekleri menen qospa ga`pler tu`rinde ushi`rasatug`i`n frazeologiyali`q so`z dizbekleri ko`birek ushi`rasadi`, al jeke so`z dizbegi tu`rinde ushi`rasatug`i`n frazeologiyali`q so`z dizbekleri wolarg`a qarag`anda siyreklew gezlesedi.

2.1. Jeke so`z dizbegi tu`rinde tu`rindegi frazeologizmler

Bul toparg`a kiretug`i`n frazeologiyali`q so`z dizbekleri yeki so`zden ha`m wonnan da ko`p so`zlerdin` turaqli` dizbeginen turadi`, soni`n` menen birge kobinese ga`ptin` belgili bir ag`zasi`ni`n` xi`zmetin atqari`p keledi. Jeke so`z dizbegi tu`rindegi frazeologiyali`q so`z dizbegi tu`rindegi frazeologiyali`q so`z dizbekleri Maxmud Qashg`ariydin` miynetindegi qosi`q qatarlari`nda ushi`rasadi`.

Mi`sallar:

*Ten`ut xani jubiladi,
Ölüm birlä törylädi,
Qazashlari tabaladi,
Ölüm köröp jÿzi ag`di.*

*Tangut xani` hiyle qi`ldi`,
Joldaslari` buni` bildi,
Woni`n` moyni`n` qi`li`sh tildi,
A`jel sezip, ren`i wo`shti. /III t., 340-bet/
Jawash kishi – juwas adam.*

*Qaldash bilä jarashg`il qarshib adi` udurma,
Bek tyt jawash taqag`u sywlin azin adirma.
Joldasi`n`di` hu`rmet qi`l,*

Wo`zgelerde ko`z tikpe,
 Bag`a almasan` tawi`qti',
 Ko`z salmag`i'l keklikke. /III t., 18-bet/

Birinshi mi'salda «ren`i wo`shti» degen, yekinshi mi'salda «ko`z tikpe» degen frazeologiyali'q so`z dizbekleri jeke so`z dizbekleri tu`rinde kelgen. Wolardi'n` yekewi de yeki so`zden jasalg`an. Bul yeki mi'saldag`i' frazeologiyali'q so`z dizbegi de ga`pte bayanlawi'sh xi'zmetin atqari'p kelgen.

2.2. Jay ga`pler tu`rindegi frazeologizmler

Bul toparg`a kiretug`i'n turaqli' so`z dizbeklerinin` geypalari' tilimizde tikkeley ayi'ri'm jay ga`pler tu`rinde kelse, al ayi'ri'mlari' qurami'ndag`i' feyilden bolg`an komponentinin` formasi'ni'n` wo`zgeriwine ha`m qollani'li'wi'na qaray jeke so`z dizbegi boli'p ta, ayi'ri'm ga`pke usap ta kele beredi.

Leksikali'q-grammatikali'q jaqtan turaqli'li'qqa iye bolg`an bazi'bir naqi'l-maqallar qurami'ndag`i' frazeologizmler jay ga`pler tu`rinde de ushi'rasadi'.

Mi'sallar:

Ermäg`y – yerinshek, jalqaw.

Ermäg`ygä bulit jyk bolyr.

Jalqawg`a bulitti'n` sayasi'da ju`k boladi'. /It., 156-bet/

Ersäk ishlär – adasqan qati'n.

İrsäk ergä tegmäs, ewäk ewga tegmäs.

Asi'qqan qi'z yerge shi'g`i'p jalshi'mas. /It., 129-bet/

Arqish – qarwan.

Jiraq jer sawin arkish keldyrjr.

Uzaq jer xabari'n ka`rwan keltiter. /I t., 122-bet/

Qilish – qi'li'sh.

Qosh qilish qinqa sig`mas.

Kos qi'li'sh qi'napqa si'ymas. /I t., 340-bet/

Bug`daj – biyday.

Bug`daj qatında sarfach suwalur.

Biydaydi'n` arqasi'nda biydayi'q suw ishedı. /III t., 258-bet/

Qochn`ar – qoshqar.

İki qochn`ar bashi bir ashichta pishmaz.

Yeki qoshqardi'n` basi' bir qazang`a si'yemas. /III t., 392-bet/

Tartti – tarti'w, sheshiw.

Suf kormäginchä etyk tartma.

Suw ko`rmey yetik sheshpe. /III t., 431-bet/

Jag`sidi – maydi'n` (yog`) da`mi.

Juqri jag`i jag`simas.

Ish may – may yemes. /III t., 320- bet/

Qowi er – baxi'tsi'z adam.

Qowi er qudug`qa kirsä jel alir.

Qudi'qqa qulag`an qulang`a qurbaqa qoja.

Tajg`an – shapqi'r iyt, tazi'.

Tajg`an jÿgrÿgin tilkÿ sewmäs.

Tazi' ju`yrgin tu`lki su`ymes. /III t., 190-bet/

Arqish – jawdi'.

Jiraq jer sawin arqish keldÿrÿr.

Da`wletlinin` yeki qonag`i' bir keledi. /III t., 68-bet/

Jinju – hinji, du`r.

Ötlÿg` jinju erdä qalmas.

Tesik monshaq jerde qalmas. /III t., 37-bet/

Qosh - ha`r bir jup na`rse.

Qorqmish kishiga qo bashi qosh köryñÿr.

Qori'qqang`a qos ko`rinedi. /III t., 139-bet/

Sachratti – shashi'ratti'.

Sachratg`ÿdin qorqmish qush qırq jıl azrı jıg`ach ÿzä qonmas.

Duzaqtan qori'qqan qus qi`rq ji`lg`a shekem putaqqa qonbaydi'.

/II t., 383-bet/

Pushdum – pistim, g`amli' boldi'm.

Pushmas er boz qush tutar, emas er öryñ` qush tutar.

Asi'qpag`an arbali' qoyang`a jetedi. /II t., 19-bet/

Kösýldi – uzatti', sozdi'.

Artuq azaq kÿsýlsä ýshijÿr.

Ko`rpen`e qarap ayaq soz. /II t., 158-bet/

Bul keltirilgen mi'sallar Maxmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at-it tu`rk» - «Tu`rk so`zligi toplami'» atli' miynetinde ushi'rasqan naqi'l-maqallardi'n` ishindegi frazeologizmlerdin` jay ga`pler tu`rindegi u`lgileri boli'p yesaplanadi'.

2.3.Qospa ga`pler tu`rindegi frazeologizmler

Bul toparg`a geypara frazeologizmlerde, ayi'ri'm adamlar ta`repinen do`retilgen ma`nili so`zler de grammatikali'q quri'li'si' jag`i'nan qospa ga`p tu`rinde jasalg`an bir leksikali'q-grammatikali'q pu`tinlikti quraytug`i'n frazeologiyali'q so`z dizbekleri kiredi. Maxmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at-it tu`rk» - «Tu`rk so`zligi toplami'» atli' miynetinde qollani'lg`an frazeologiyali'q so`z dizbeklerinin` qospa ga`pler tu`rinde ushi'rasqanlari'nan mi'sallar keltiremiz.

Mi'sallar:

İgäshdi – gu`resti, kek ali'sti'.

İkki bug`ra gäshÿr otra kökägÿn jachilur.

Yeki ayg`i'r ayqassa, wortasi'nda tay wo`ledi. /I t., 196-bet/

Jalafar – shahlardi'n` yelshilerine beriletug`i'n at.

Jash ot kÿjmas, jalafar ölmäs.

Ko`k sho`p ku`ymes, yelshi wo`lmes. /III t., 54-bet/

Egri - ha`r bir iymek ha`m qi'ysi'q na`rse.

Jilan kendÿ egrisin bilmas, tewäj bojnin egri ter.

Ji'lan wo`zinin` moyni'n bilmey, tu`yenin` moyni' qi'ysi'q depti.

/I t., 147-bet/

Taqag`u – tawi`q /qoraz/.

Jazidaqi sywlin ezärgäli

Ewdägi taqag`u ichg`inma.

Qi`rg`awi`l ati`wg`a shi`qsan`, u`ydegi tawi`qti` umi`tpa. . /I t., 418-bet/

Ötkyndi - uqsatti`.

Qarg`a qazg`a ötkynsä buti` sinur.

G`azg`a jetemen dep, g`arg`ani`n` puti` si`nar. . /I t., 255-bet/

Jaradi – jaradi`, shaq keldi.

Ata toni` og`ulqa jarasa atasin tilämäs.

A`kesinin` toni` shaq kelse, balasi` woni`n` wo`lgenin tileydi. . /III t., 95-

bet/

Erkash – teke, yerkek yeshki.

Erkash eti em bolur, echky` eti jel bolur.

Serke yeti yem bolar, yeshki yeti jel bolar. /I t., 121-bet/

Sychy`ndi – shiyrin tu`yildi.

Sözgä sychynsä bulun barir.

Adam so`zdin` shiyrinligine la`zzetlense, wog`an tutqi`n boli`p ketedi.

/II t., 175-bet/

Uqruq – arqan.

Tag`ig` uqruqin` egmäs, ten`izni qajg`iqin` bukmas.

Taw arqan menen iyilmeydi, ten`iz qayi`q penen bekilmeydi.

/I t., 126-bet/

Titishti – tu`tidi.

Sökshyb urushur, otra ton titishyr.

So`gisten uri`s baslanadai`, wortada ton ji`rti`ladi`. /II t., 94-bet/

Quz tag` – ku`n tu`spes taw.

Quzda qar öksymäs, qojda jag` öksymäs.

Tawda qar tu`wesilmeydi, qoyda may tu`wesilmeydi. /I t., 315-bet/

Töläk – ti`ni`sh ha`m awi`r minezli kisi.

Ach iwäk toq töläk.

Ash bala toq bala menen woynamaydi', toq bala hesh na`rseni woynamaydi'.

/I t., 368-bet/

Oprashti- tuziy boshladi.

Ken`äshlik bilik jÿräshÿr, ken`äshsiz bilik oprashur.

Ken`esli yel azbas, ken` kiyim tozbas. /I t., 235-bet/

Örtändi – ku`ydi, jandi', wo`rtendi.

Tÿnlä bulit örtänsä,

Ewlÿk urï keldirmishcha bolur.

Tan`da bulit örtänsä,

Ewgä jag`ï kirmishcha bolur.

Keshte bult qi`zarsa a`yel ul tabadi',

Tan`da bult qi`zarsa yelge jaw shabadi'. /I t., 252-bet/

Jizlashdi – iyiskeledi.

Kishi sözläshÿ jïlqï jïzlashu.

Adam so`yleskenshe, mal mo`n`ireskenshe. /III t., 114-bet/

*Kön`ÿl* – ju`rek, ziyreklik, aqi`lli`li`q.

Közdän jïrasa kön`ÿldän jama jïrar.

Doslar ko`zden uzaqlasada, kewilden uzaqlamaydi'. /III t., 377-bet/

Jÿz – bet-ju`zi.

Jÿzgä körmä erdäm tila.

Ju`zinin` shi`rayi`na qarama, adamni`n` minez-qulqi`na qara. /III t., 156-bet/

Urdi – qoydi', tasladi'.

Kÿmÿsh kÿngä ursa, altun azaqïn kelir.

Gu`mis quyashqa qonsa, alti`n wo`z ayag`i` menen keledi. /I t., 177-bet/

Ördäk – u`yrek.

Qaz qopsa, ördäk kölir iganÿr.

G`az ketse, u`yrek ko`ldi iyeleydi. /I t., 128-bet/

Qïrq – qi`rq.

Qïrq jïlqa tegin baj chïg`aj tÿzlänÿr.

Qi'rq ji'l bayli'q joq, qi'rq ji'l jarli'li'q joq. /I t., 333-bet/

Öd – zaman, da`wir.

Öd kechär kishi toymas, jalın`uq og`li men`y qalmas.

Zaman wo`ter kisi toymas, insan balasi' ma`n`gi qalmas. /I t., 79-bet/

Otattı – at boldi'.

Taj otatsa, at tınur,

Og`ul eräzsä ata tınur.

Tay wo`sse at ti'nadi', ul wo`sse ata ti'nadi'. /I t., 214-bet/

Ula - sho`l ha`m sahralarda jol ko`rsetiw ushi'n qoyi'latug`i'n tas.

Ula bolsa jol azmas, bilik bolsa söz jazmas.

Belgi bolsa adam joldan adaspaydi', aqi'li' bolsa kisi so`zden aljaspaydi'. /I t., 118-bet/

Cherik – uri's qatari'.

Alp cherikdä, bilgä tirikda.

Bati'r sawashta si'naladi', aqi'lli' ji'yi'nda si'naladi'. /I t., 369-bet/

Tyätyn – tu`tin.

Ot tyätynsiz bolmas, jigit jazuqsız bolmas.

Wot tu`tinsiz bolmas, jigit gu`na`si'z bolmas. /I t., 380-bet/

Qashuq – kasi'q.

Quruq qashuq ag`izqa jaramas,

Quruq söz quloqqa jaqışmas.

Quri' qasi'q awi'zg`a jaqqas, quri' so`z qulaqqa jaqqas. /I t., 364-bet/

Kördi - ko`rdi.

Jy zgä körmä, erzäm tilä.

Tu`sine qarama, isine qara. /II t., 15-bet/

Bul keltirilgen mi'sallar Maxmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at-it tu`rk» - «Tu`rk so`zligi toplami'» atli' miynetinde ushi'rasqan naqi'l-maqallardi'n` ishindegi frazeologizmlerdin` qospa ga`pler tu`rindagi u`lgileri boli'p yesaplanadi'.

JUWMAQLAW

Qaraqalpaq xalqı'ni'n` ataqlı' ag`arti'wshi'si' Qallı' Ayı'mbetov wo`zinin` «Xalı'q danalı'g'i'»³⁴ atlı' kitabı'nda atap wo`tkenindey, «... xalı'qti'n` so`ylew tilinde ko`p qollanı'latug`i'n, tuji'ri'mli' ha`m ken` woydı' bildiretug`i'n, ko`pshilik ta`repinen do`retilgen, ayı'ri'm dilwarlar-sheshenler ta`repinen islengen ko`rkem so`z wo`nerinin` bir tu`ri naqi'l-maqallar dep ataladı'». Xalı'qti'n` wo`tkendegi do`retken so`z baylı'g'i' – naqi'l-maqalları'ni'n`, frazeologizmlerdin` bu`gingi a`debiy tilde, ta`lim-ta`rbiyada a`hmiyeti wog`ada u`lken.

Pitkeriw qa`nigelik jumi'si'ni'n` tapsı'rmasi'na muwapi'q - tu`rkiy til biliminin` tiykari'n sali'wshi'lardi'n` biri Maxmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at it-turk» - «Tu`rk so`zligi toplami'» miyneti ha`m izertleniw tariyxı'n, woni'n` leksikasi'n ha`m sonday-aq wonda keltirilgen frazeologizmlerdi u`yrene woti'ri'p, bul miynette paydalani'lg`an frazeologizmlerdin` leksika-semantikali'k ha`m wolardi'n` quri'li'si' boyi'nsha tu`rlerin izertledik.

Bizin` bul jumi'si'mi'z, kirisiw ha`m yeki bapıan, sonday-aq juwmaqlawdan ibarat. Kirisiw bo`liminde Maxmud Qashg`ariydin` turmi'si', woni'n` yen` qunli' do`retpelerinin` biri bolg`an «Devonu lug`at it-turk» - «Tu`rk so`zligi toplami'» miyneti ha`m woni'n` tilshi ali'mlar ta`repinen izertleniwi, awdarmaları' haqqı'nda ayti'p wo`ttik.

Birinshi bap «Mahmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at –it tu`rk» miynetindegi frazeologizmlerdin` leksika-semantikali'q tu`rleri» dep atalı'p, bunda frazeologiyalı'q so`z dizbeklerinin` wo`zlerine ta`n ayri'qsha belgileri, usı' miynette jumsal'g`an frazeologizmlerdin` leksika-semantikali'q tu`rleri, yag`ni'y frazeologiyalı'q wo`tlesiwler, frazeologiyalı'q birlikler ha`m frazeologiyalı'q dizbekler mi'sallar menen keltirildi.

Yekinshi bap «Mahmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at –it tu`rk» miynetindegi frazeologizmlerdin` quri'li'si' boyi'nsha tu`rleri» dep atalı'p, bunda

³⁴ Айымбетов Қ. Халық даналығы. - Нөкіс: Қарақалпақстан, 1988. 492 б.

jeke so`z dizbegi, jay ga`pler ha`m qospa ga`pler tu`rindagi frazeologizmler mi`sallar menen keltirildi.

Belgili rus ilimpazi' N.M.Shanskiy wo`zinin` «Russkiy yazik» atli miynetinde bi'lay dep ko`rsetedi: «Sheber so`z ustasi'ni'n`, jazi'wshi' ha`m publicistlerdin` qoli'nda frazeologizmler anaw yamasa mi'naw obrazdi'n` do`rewinde qaharmanlarga` tillik xarakter beriwde haqi'yqat til qurali' xi'zmetin atqara aladi'». ³⁵ Usi'ni'n` wo`zinen adamni'n` a`piwayi' so`zler menen bere almag`an woy-pikirlerin frazeologizmler arqali' jetkerip beriwge mu`mkinshilik bar yekenligin biliwge boladi'.

Maxmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at-it tu`rk» - «Tu`rk so`zligi toplami'» atli' miynetinde de frazeologizmler ko`plep ushi'rasadi'. A`sirese, sol waqi'tti'n` wo`zinde qollani'lg`an so`zlerdin` qanday ma`nilerde qollani'lg`anli'g'i'n` tu`sindiriw ushi'n naqi'l-maqallardan ha`m frazeologizmlerden bari'nsha ko`birek paydalang`an.

Mi'sali':

Qilish – qi'li'sh.

Qosh qilish qinqa sig`mas.

Kos qi'li'sh qi'napqa si'ymas. /It., 340-bet/

Kösylädi – uzatti', sozdi'.

Artuq azaq kysylsä yshijyr.

Ko`rpen'e qarap ayaq soz. /II t., 158-bet/

Qosh - ha`r bir jup na`rse.

Qorqmish kishiga qo bashi qosh körynyr.

Qori'qqang`a qos ko`rinedi. /III t., 139-bet/

Bunday frazeologizmlerdin` ko`pshiligi bizin` ku`ndelikli so`ylew tilimizde de, ko`rkem shi'g`armalarda da ko`plep qollani'ladi'. Ati' atalg`an miynette qollani'lg`an qosi'qlardi'n` wo`zin bir neshe tu`rlerge bo`liwge boladi':

1. Ta`biyat qosi'qlari';
2. Turmi's qosi'qlari';
3. Muhabbat qosi'qlari';

³⁵ Шанский Н.М. Русский язык. М., 1975, с.102.

4. Bati'rlar haqqi'nda qosi'qlar;
5. An'shi'li'q haqqi'nda qosi'qlar;
6. Joqlawlar.³⁶

Bul arqali' Maxmud Qashg'ariy so'zlerdi tu'sindiriw maqsetinde xali'q qosi'qlari'nan da ko'birek paydalang'ani'n bilemiz.

Mi'sali':

*Jawash kishi – juwas adam.
Qaldash bilä jarashg'il qarshib adi udurma,
Bek tyt jawash taqag'u sywlin azin adirma.
Joldasi'n'di' hu'rmet qi'l,
Wo'zgelerge ko'z tikpe,
Bag'a almasan' tawi'qti',
Ko'z salmag'i'l keklikke. /III t., 18-bet/*

Bul qosi'q muhabbat temasi'na arnalg'an qosi'qlardi'n' qatari'nan wori'n alg'an. Bunda «ko'z tikpe» frazeologiyali'q so'z dizbegi boli'p, wol qosi'q qatarlari'na obrazli'li'q, wo'tkirlik ma'ni beriw ushi'n qollani'lg'an.

Maxmud Qashg'ariydin' «Devonu lug'at-it tu'rk» miyneti menen qaraqalpaq tilindegi naqi'l-maqallardi' yele de teren'irek sali'sti'rmali' bag'darda u'yreniw qaraqalpaq til bilimindegi a'hmiyetli wazi'ypalardi'n' biri. Bul qaraqalpaq tilinde qollani'li'p ju'rgen ayi'ri'm naqi'l-maqallardi'n' kelip shi'g'i'w deregin tu'siniwde, naqi'l-maqallardi'n' qurami'ndag'i' ayi'ri'm so'zlerdin' etimologiyasi'n ani'qlawda ja'rdem beredi. Mi'sali', qaraqalpaq tilinde «*Palapan basi'na, turi'mtay tusi'na*» degen turaqli' so'z dizbegi qollani'ladi'. Bul so'z dizbegindegi «turi'mtay» so'zi ha'zirgi tilimizdin' ko'z qarası'nan tu'siniksiz. Al, M.Qashg'ariydin' so'zliginde «turi'mtay» so'zi qollani'li'p wog'an «ji'rtqi'sh quslardi'n' birinin' ati'» (III. 261) dep tu'sinik berilgen. Demek, worta a'sirlerde «turi'mtay» so'zi qusti'n' ati'n bildirgen. Buni' qaraqalpaq tilindegi turaqli' so'z dizbegi de tasti'yqlaydi'.

Talantli' wo'zbek tilshilerinin' biri Solih Mutalibov tu'rkiy xali'qlari'na worta Maxmud Qashg'ariydin' sozligin wo'zbek tiline awdarma jasadi'.

³⁶ Мамбетов Қ. Ерте дәуірдегі қарақалпақ әдебияты. - Нөкис, 1992, 88-б.

S.Mutalibov ta'ripinen jasalg'an awdarmada ayi'ri'm naqi'l-maqallardi'n` ma'nilerin tu`sindiriwde bazi' bir kemshiliklerge jol qoyg'anli'g'i'n ko`remiz.

Mi'sali':

1. *Yurt kichik bolsa, anut ba`du`k ur* (1.199) frazeologizmi «Idish teshigi kichik bo`lsa, katta voronka qo`y» dep awdarma jasalg'an. Bul turaqli' so`z dizbegindegi «anut» - so`zin «an`ut» tu`rinde awdari'p «voronka» dep tu`sinik bergen. Qashg`ariydin` so`zliginde «anut» so`zi de qollani'p, wol «tayarli'q» degen ma'nini bildiredi: *anutti'-tayarladi'* (I'V. 20). Bul turaqli' so`z dizbeginin` ma`nisin «*Jurt, yel xali'q kishkene bolsa, tayarli'qti' u`lken (ba`du`k-biyik) qi'l, ko`p tayarli'q ko`r*» dep tu`sindirgen maqul.

2. *Achig`liq yer sha`bu`k qarimas* (1.164) naqi'li' «*Maishatlik wodam tez qarimaydi*» dep awdarma jasag'an. Wog`an «*Bardamli', mal-du`n`yasi' mol adam tez qartaymaydi'*» dep tu`sinik bergen maqul. Bul mi'saldag'i' «achig`liq» so`zinin` tiykari' «as» so`zi. «As» so`zi bul yestelikte «azi'q-awqat» degen uli'wmalasti'ri'wshi' ma`nide jumsalag'an. «Sha`bu`k» so`zi «tez, ji`ldam» degen ma'nini an`latadi', ha`zirgi tu`rk tilinde jumsaladi'.

3. *Qulan qudug`qa tushsa, qurbaqa ayg`i'r bolur* (III. 134). «*Quduqqa yevvoyi yeshak tushsa, chwl qurbaqasi ayg`ir bwladi*». S. Mutalibov «qulan» so`zin «jabayi' yeshek» dep awdarg'an. Qaraqalpaq tiline awdarma jasawdi'n` za`ru`rligi joq: *Qulan qudi'qqa tu`sse, qurbaqa ayg`i'r boladi'*. Bul so`z Asan Qayg`i'ni'n` «Quyri'g`i' joq, jali' joq, qulan qa`ytip ku`n ko`rer» degen qatarlari'nda da qollani'lg'an. Qaraqalpaq tilinde «qulan» so`zi kiyiktin` balasi'na baylani'sli' qollani'ladi' h.t.b.

Degen menen, ko`rsetilip wo`tilgen kemshilikler Maxmud Qashg`ariydin` «Devonu lug`at – it turk» miynetinin` qunli'li'g'i'na gu`ma`n tuwdi'rmaydi' ha`m frazeologizmlerdin` qaraqalpaq tiline sali'sti'rmali' izertleniwi a`hmiyetli ma`selelerdin` biri boli'p qala beredi.

Uli'wma alg`anda, jumi'sta, tapsi'rmada ko`rsetilgen ma`seleler toli'q sheshimlerin tapqan.

QI'SQASHA FRAZELOGIYA LI'Q SO'ZLIK

Maxmud Qashg'ariyding «Devonu lug'at – it turk» - «Tu'rk so'zligi toplami» atli' miynetinde qollani'lg'an frazeologizmler

-A-

1. Adam alasi' ishinde, mal alasi' si'rti'nda. /I t., 117-b/
2. Adam balasi' wo'lip keter, yeger jaqsi'li'q qi'lg'an bolsa jaqsi' ati' qalar. /III t., 395-b/
3. Adam so'yleskenshe, mal mo'n'ireskenshe. /III t., 114-b/
4. Adam ma'n'gi jasadmaydi', go'rge kirgen qayti'p kelmeydi. /III t., 72-b/
5. Ari'slan qartaysa ti'shqan awlaydi'. /III t., 297-b/
6. Asi'qqan ki'z yerge shi'g'i'p jalshi'mas. /I t., 129-b/
7. Asi'qpag'an arbali' qoyang'a jetedi. /II t., 19-b/

-A`-

8. A`jeli jetken ti'shqan pi'shi'qti'n` quyri'g'i'n tisleydi. /III t., 293-b/
9. A`kesinin` toni' shaq kelse, balasi' woni'n` wo'lgenin tileydi. /III t., 95-b/

-B-

10. Bati'r sawashta si'naladi', aqi'lli' ji'yi'nda si'naladi'. /I t., 369-b/
11. Bar mi's (qa'dirsiz), joq alti'n (qa'dirli). /I t., 342-b/
12. Bali'qti'n` wo'zi suwda, ko'zi shette. /I t., 360-b/
13. Belgi bolsa adam joldan adaspaydi', aqi'li' bolsa kisi so'zden aljaspaydi'. /I t., 118-b/
14. Biydaydi'n` arqasi'nda biydayi'q suw ishedi. /III t., 258-b/

-G-

15. Gu`mis quyashqa qonsa, alti'n wo'z ayag'i' menen keledi. /I t., 177-b/

-G`-

16. G`azg'a jetemen dep, g`arg`ani'n` puti' si'nar. /I t., 255-b/
17. G`az ketse, u`yrek ko'ldi iyeleydi. /I t., 128-b/

18.G`arg`ani'n` jasi'nan g`arri'si'n kim ayi'ra aladi', adamni'n` kewlin kim
taba aladi'. /I t., 401-b/

-D-

19.Da`wletlinin` yeki qonag`i' bir keler. /III t., 68-b/

20.Dos dosti'nan kek almaydi'. /I t., 125-b/

21.Doslar ko`zden uzaqlassada, kewilden uzaqlamaydi'. /III t., 377-b/

22.Duzaqtan qorqqan qus qi'rq ji'lg`a shekem putaqqa qonbaydi'. /II t., 383-
b/

23.Dushpandi' kishi yesaplasan` basi'n`a shi'g`adi'. /I t., 297-b/

-E-

24.Yeki ayg`i'r ayqassa, wortasi'nda tay wo`ledi. /I t., 296-b/

25.Yeki qoshqardi'n` basi' bir qazang`a si'yimas. /III t., 392-b/

-J-

26.Jalqawg`a bultti'n` sayasi'da ju`k boladi'. /I t., 156-b/

27.Jasi'nda ti'ri'sqan qartayg`anda quwanadi'. /II t., 312-b/

28.Jipekke jipek jamaw mu`na`sip bolsa, ju`nge ju`n jamaw i'layi'q.

/III t., 35-b/

29.Ju`zinin` shi'rayi'na qarama, adamni'n` minez-qulqi'na qara. /III t., 156-
b/

30.Ji'lan wo`zinin` moyni'n bilmey, tu`yenin` moyni' qi'ysi'q depti./It.,
149-b/

-Z-

31.Zaman wo`ter kisi toymas, insan balasi' ma'n`gi qalmas. /I t., 79-b/

-I-

32.Ish may – may yemes. /III t., 320-b/

-K-

33.Ken`esli yel azbas, ken` kiyim tozbas. /I t., 235-b/

34.Kesew uzi'n bolsa, qoli'n` ku`ymes. /I t., 418-b/

35.Keshte bult qi'zarsa a`yel ul tabadi',

Tan`da bult qi'zarsa, yelge jaw shabadi'. /I t., 252-b/

36.Kisinin` mayli` awqati`nan wo`zin`e jaqi`nlardi`n` mushi` jaqsi`. /III t., 50-b/

37.Ko`p so`zdi tu`sinip bolmas, qatti` tasti` qulati`p bolmas. /III t., 27-b/

38.Ko`k sho`p ku`ymes, yelshi wo`lmes. /III t., 54-b/

39.Ko`rpen`e qarap ayaq soz. /II t., 158-b/

40.Ku`nge qarasa ko`z qamasadi`. /I t., 327-b/

-Q-

41.Qos qi`li`sh qi`napqa si`ymas. /I t., 340-b/

42.Qorqqang`a qos ko`rinedi. /III t., 139-b/

43.Quri` qasi`q awi`zg`a jaqpas,quri` so`z qulaqqa jaqpas. /I t., 364-b/

44.Qudi`qqa qulag`an qulang`a qurbaqa qoja. /III t., 246-b/

45.Qi`rg`awi`l ati`wg`a shi`qsan`, u`ydegi tawi`qti` umi`tpa. /I t., 418-b/

46.Qi`rq ji`l bayli`q joq, qi`rq ji`l jarli`li`q joq. /I t., 333-b/

-M-

47.Malxanada buzaw tuwi`lsa, ati`zda woti` shi`g`adi`. /I t., 96-b/

-O-

48.Woylanbag`anni`n` tu`bi woyran. /I t., 245-b/

49.Woq ati`wda qa`te jibermeytug`i`n an`shi`, jan`i`li`spaytug`i`n bilimdan bolmaydi`. /III t., 67-b/

50.Wot tu`tinsiz bolmas, jigit gu`na`si`z bolmas. /I t., 380-b/

-S-

51.Serke yeti yem bolar, yeshki yeti jel bolar. /I t., 121-b/

52.Suw ko`rmey yetik sheshpe. /III t., 431-b/

-T-

53.Tay wo`sse at ti`nadi`, ul wo`sse ata ti`nadi`. /I t.,214-b/

54.Talg`a i`zg`arli`q jaqsi` bolsa, qayi`n`g`a qatti`li`q jarasi`q. /III t., 148-b/

55.Tazi` ju`yargin tu`lki su`ymes. /III t., 190-b/

56.Taw shoqqi`lari`nda wot bolmaydi`, ka`llerde uyat bolmaydi`. /It., 436-b/

57.Tesik monshaq jerde qalmas. /III t., 37-b/

58.Tu`lki wo`z uyasi`na qarap uli`sa, qoti`r boladi`. /I t., 88-b/

59.Tu` sine qarama, isine qara. /II t., 15-b/

-U-

60.Uzaq jer xabari`n ka` rwan keltirer. /I t., 122-b/

-X-

61.Xi`zmet tas jaradi`, tas bas jaradi`. /III t., 66-b/

-Sh-

62.Shaqalari` ko`p terekke qus qonadi`, jaqsi` adamg`a maqtaw so`z keledi.

/I t., 309-b/

-I-

63.I`di`s tesigi kishi bolsa, u`lken voronka qoy. /I t., 119-b/

64.Im bilse, yer wo`lmes. /I t., 74-b/

PAYDALANI'LG'AN A`DEBIYatLAR

1. И.Каримов. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Тошкент.: Ўзбекистон, 2011.
2. Абдиназимов Ш. Махмуд Қашғарийдин «Девону луғат-ит түрк» мийнети ҳам қарақалпақ тилиндеги айырым нақыл-мақаллар. Ўзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң Хабаршысы. Нөкис. 2006. №4.
3. Абдиназимов Ш. Махмуд Қашғарийдин «Девону луғат-ит түрк» мийнети ҳам қарақалпақ тилиндеги айырым нақыл-мақаллар. Ўзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң Хабаршысы. Нөкис. 2006. №4.
4. Айымбетов Қ. Халық даналығы. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1988.
5. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. - Нөкис, 2005.
6. Ахаллы С. Словарь Махмуда Кашгарского и туркменский язык. – АКД, -Ашхабад, 1968.
7. Аханов Қ. Тил билимине кириспе. – Алматы. 1962.
8. Аханов К. Тил билимине кириспе. Алматы, 1962.
9. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. /лексикология/. -Нөкис, 1979.
- 10.Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили./лексикология/.-Нөкис, 1979.
- 11.Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили./лексикология/.-Нөкис.1979.
- 12.Виноградов В.В. Русский язык. «Учпедгиз».М.,1947.
- 13.Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. - Нөкис, 1985.
- 14.Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. - Нөкис, 1985.

- 15.Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлігі. - Нөкіс, 1985.
- 16.Каирбаева Р. К.Брокельман о словообразующих формантах в языках тюркских племен XI века (по материалам «ДЛТ» М.Кашгарий). –АҚД, -Алма-ата, 1981.
- 17.Қарақалпақ тили фразеологиясының актуал мәселелери. Нөкіс: Қарақалпақстан» баспасы, 2011-ж.
- 18.Кеңесбаев И., Мусабаев Ғ. Қазирги қазақ тили. – Алматы, 1962.
- 19.Қожахметова Х. Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылуы. «Мектеп» баспасы, Алматы, 1972.
- 20.Кононов А.Н. М.Кашгарский и его «Девану луғат-ит турк». – Сов.тюркология, 1972, №1.
- 21.Мамбетов Қ. Ерте дәуірдегі қарақалпақ әдебиаты. - Нөкіс, 1992.
- 22.Махмуд Кашғарий «Девану луғат-ит-турк» Тошкент, т.I. 1960.
- 23.Махпиров В. Собственные имена в памятнике XI в . «Девану луғат-ит турк» М.Кашгарского. –АҚД. Алма-ата.1980
- 24.Мәмбетов К. Ерте дәуірдегі қарақалпақ әдебиаты. Нөкіс, 1992.
- 25.Муталлибов С. М. Кашгарский «Девану луғат-ит турк». –АДД, - Ташкент, 1967.
- 26.Насыров Д. Основные особенности диалектов каракалпакского языка и их отношения и «Девану-луғат-ит турк» М.Кашгари. //Вестник КК ФАН УзССР, 1973, №3.
- 27.Наўрызбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. – Ташкент, 1972.
- 28.Рагимов А. «Девану луғат-ит турк» М.Кашгарий и лексика азербайджанского языка. –АҚД, -Баку, 1985.
- 29.Рахматуллаев Ш. Фразеологик бирликларнинг асосий маъно турлари. – Тошкент. 1955.
- 30.Ҳамидов Ҳ. М.Қашгарий хәм қарақалпақ тилинің фонетикалық системасы. // Вестник КК. ФАН УзССР, 1973, №1.

- 31.Шанский Н.М. Русский язык. М., 1975.
- 32.[http://kk wikipedia.org/](http://kk.wikipedia.org/)
- 33.[http://myxatai 2006/narod.ru/kashkari.html](http://myxatai2006.narod.ru/kashkari.html)
- 34.[http://ru. Wikipedia.org./wiki](http://ru.wikipedia.org/wiki)
- 35.<http://www.goole.ru/url...>